

Stadhuis Luxemburg (L)

Kasteel Rekem

Louvre Parijs (Fr)

Raad van State Den Haag (NL)

Stadhuis Mechelen

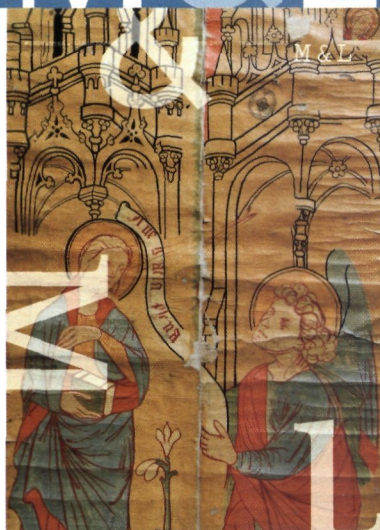
Wezenhuis Tienen

Monument

Vandekerckhove N.V.

Oostrozebekerstraat 54
8770 Ingelmunster
tel. 051/31 60 80
fax 051/30 22 37
info@monument.be

Cover: Calque van de muurschildering met de
Annunciatie door Adrien Bressers, tweede helft
19de eeuw. Detail (foto Guido Suyckens)

Abonnements- voorwaarden 2000

België: 1300 fr. (ook losse nummers
verkrijgbaar voor 250 fr.).
CJP'ers betalen: 1100 fr.
Buitenland: 2000 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na
overschrijving op rek. nr.091-2206040-95
van Monumenten & Landschappen, Graaf
de Ferraris-gebouw, Albert II-laan 20 - Bus 7,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaar-
abonnement 2000". U ontvangt dan alle
nummers van het lopende jaar.
E-mail: DianeP.torbeys@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaar-
gang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Coördinatie: Luc Tack
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeys

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn,
J. Gyselinck, A. Malliet, V. Meul, G. Plomteux,
L. Tack, S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 82 36 - Fax: (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uit-
sluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen
of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

6 De Sint-Martinusbasiliek van Halle Onderzoek en restauratie van kunstwerken

Anna Bergmans

8 Het gotische triomfkruis Onderzoek en conservering

Myriam Serck

23 15de en 17de-eeuws gebrandschilderd glas-in-lood uit de doopkapel

Aletta Rambaut

31 Het zuidportaal: technische studie, conservatie en restauratie

Isabelle Leirens

41 Conservering van een calque, genomen van een middel- eeuwse muurschildering: de Annunciatie (circa 1400)

Ann Peckstadt

52 Het archief van de ateliers Bressers en Blanchaert

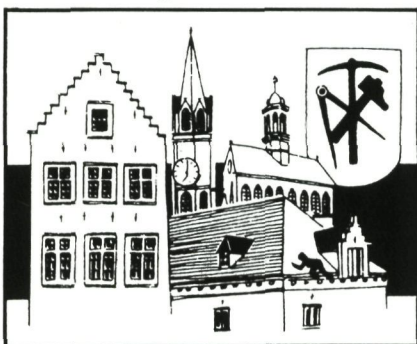
Rie Vermeiren

63 Summary

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

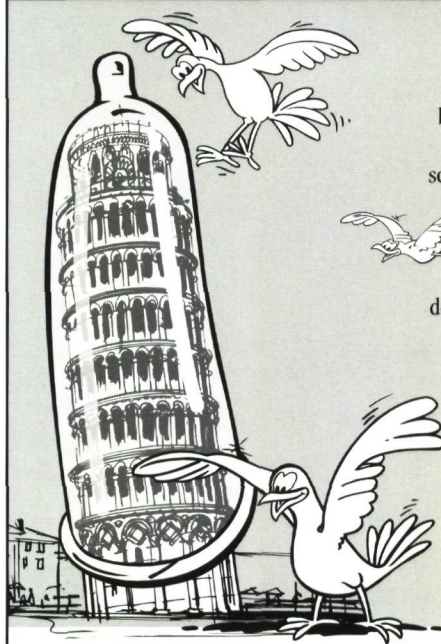
Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

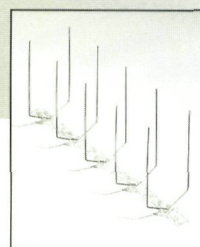
Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomkeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbren-
ging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35-09

BIRDEX[®]

Birdex[®] is a registered trademark of P.E.C. International

Uw patrimonium...

...onze zorg

**Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.**

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS
Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

Uw partner **Remmers**
Bouwchemie B.V.B.A.
voor totale bouwbescherming

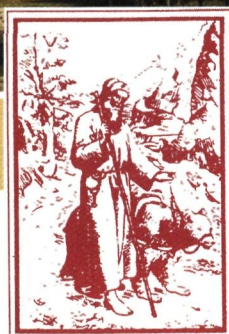
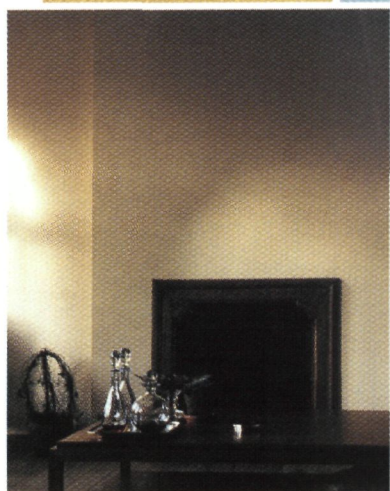
Documentatie of gratis advies
op aanvraag

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG

tel. 015/24 19 68
fax 015/24 28 60

(met afhaaldepot te Lauwe (Kortrijk) - Vrijheidsboomplaats 7)

Kalk voor renovatie, restauratie en decoratie van ons patrimonium !

*Miniere di San
Romedio*

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO s.p.a.

Unilit

natuurlijke hydraulische kalk
mortels voor binnen en buiten

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B- 2627 Schelle (België)
Tel.: 00.32.3/880.73.73
Fax: 00.32.3/880.73.70

CORIDECOR

kalkverven
binnen- en buitendecoratie

M&L

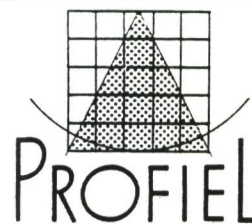
Dakwerken G. BOSCH

b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken
Specialiteit:

Restauratie van oude daken

Aartrijkestraat 109 8820 Torhout
Tel. 050/21.10.85 - Fax 050/22.06.17
Reg. nr. 051511

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

M&L

Uitsluitend geldig voor M&L-abonnees en bij aankoop van het boek (via het tijdschrift M&L) "Het Martelaarsplein te Brussel" (normale prijs 2650,- fr.)

Boekenbon

ter waarde van:

Zevenhonderdvijftig frank

naam: _____ abonneenr.: _____

adres: _____

plaats: _____

Indien U deze boekenbon met vermelding van uw naam en abonneenummer terugzendt aan M&L, Koning Albert II-laan 20 bus 7 te 1000 Brussel, ontvangt U het boek tegen verminderde prijs.

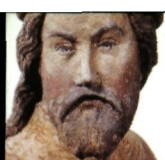
sikkens

MOSQUITO

Sikkens Bouwverven
Akzo Nobel Decorative Coatings
G. Levisstraat 2 - 1800 Vilvoorde
TEL: 32(0)2/254.25.60
FAX: 32(0)2/254.22.96

Een nieuwe dimensie in kwaliteit en kleur

Anna Bergmans

DE SINT-MARTINUSBASILIEK VAN HALLE ONDERZOEK EN RESTAURATIE VAN KUNSTWERKEN

► Balthazar.
Detail van een
der Driekoningen
in het Zuidportaal
na restauratie
(foto KIK)

In het vorige nummer van Monumenten en Landschappen zijn het onderzoek en de reiniging van het kerkinterieur aan bod gekomen. De binnenrestauratie kan pas over 25 jaar van start gaan, na de restauratie van het exterieur. De extreme vervuiling van het interieur en de kunstwerken hypothekeerde echter het gebruik van de kerk. Vandaar dat het hele interieur alvast werd gereinigd. De probleemstelling, de methode en de doelstelling werden in het vorige nummer uiteengezet. Nu stellen wij enkele parallel uitgevoerde projecten voor.

De aanwezigheid van de stellingen werd immers volop benut. Niet alleen om de werken uit te voeren die in het lastenboek voorzien waren, maar ook voor bijkomende werken en onderzoeken. Eén onderzoek, dat naar de opeenvolgende polychromieën van de apostelbeelden in het koor (begin 15de eeuw), werd in het vorige nummer gepubliceerd.

In opdracht van de vzw 'Vrienden van de basiliek' werd een tweede belangrijk kunstwerk door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium onderzocht en ook geconserveerd, namelijk het triomfkruis (eerste helft 15de eeuw) dat is opgehangen bij de ingang van het hoogkoor. Deze gotische sculptuur kon zo voor het eerst van zeer nabij bestudeerd worden. Het kruisbeeld werd om zijn enorme afmetingen ter plekke onderzocht. Het Christusbeeld werd gedemonteerd en naar het atelier gebracht. De resultaten van het onderzoek en het verloop van de werken worden beschreven door Myriam Serck.

Toen de zeer slechte toestand van de oude glasraampanelen (begin 15de en 17de eeuw) in de doopkapel werd vastgesteld, gaf dezelfde vzw opdracht tot demontage en onderzoek. Twee zelfstandige restaurateurs, Aletta Rambaut en Carola Van den Weyngaert, werden hiermee gelast. Omdat het onderzoek in het atelier werd uitgevoerd, gebeurde dit zeer grondig en konden alle gegevens verzameld worden voor de noodzakelijke restauratie van de sterk gecorrodeerde panelen. Nadien zullen zij teruggeplaatst worden in de doopkapel, achter een beschermende voorzetbeglazing.

Het zuidportaal (einde 14de eeuw) werd al eerder in twee fasen (1992-1998) gerestaureerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium als een kleiner en welomlijnd project, dat de wachttijd tussen de grote restauratiedossiers opvulde. Het

werd gedeeltelijk door de overheid gefinancierd volgens de normale verdeelsleutel en gedeeltelijk door de vzw 'Vrienden van de basiliek'. Het onderzoek en de behandeling leidden tot een spectaculair resultaat omdat de sterk vervuilde en overschilderde beelden opnieuw een polychroom uitzicht kregen: de Moeder Gods en twee musicerende engelen tonen nu hun oorspronkelijke beschildering met rijke vergulding en de Driekoningen hun 16de-eeuwse kleurenpalet. Isabelle Leirens brengt hierover verslag uit.

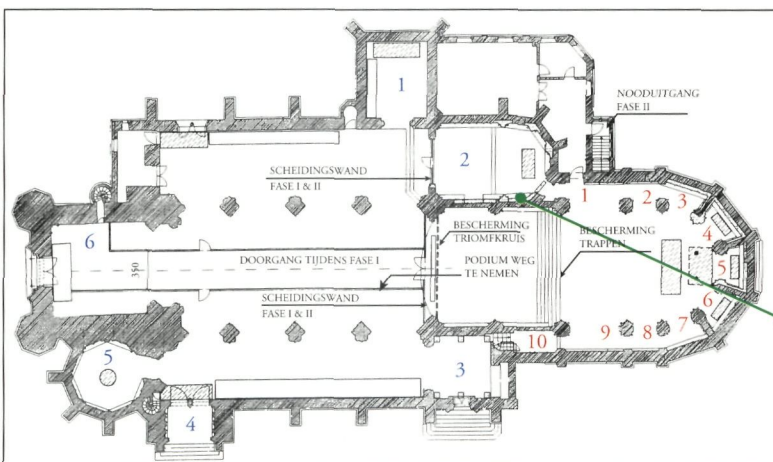
Toevallig werd tegelijk met de reiniging van het kerkinterieur, een calque geconserveerd, die genomen werd van een verdwenen muurschildering (ca. 1400) in de Onze-Lieve-Vrouwekapel. Zij bevat de voorstelling van een Annunciatie, gemaakt door Adrien Bressers (1835-1898). In het kader van de campagne 'SOS kunstwerken op papier' gelanceerd door de Koning Boudewijnstichting, kreeg het atelier Duodecimo opdracht voor de conservering van deze bedreigde calque die van groot kunsthistorisch belang is omdat zij een verdwenen muurschildering op ware grootte documenteert. An Peckstadt beschrijft de problematiek en de behandeling.

Die calque is één van de duizenden documenten uit het archief van de kunstenaarsateliers Bressers en Blanchaert, dat aan het KADOC in Leuven is toevertrouwd. De naam Bressers komt meermaals voor in de twee nummers van Monumenten en Landschappen die aan de Sint-Martinusbasiliek van Halle zijn gewijd. Adrien Bressers documenteerde onder meer talrijke gotische muurschilderingen, die kort na hun herontdekking in de 19de eeuw

◀ Heilige Augustinus.
Detail van
het triomfkruis
na behandeling
(foto Oswald
Pauwels)

verdwenen zijn. Hij herschilderde de twaalf apostelbeelden in het hoogkoor en herpolychromeerde twee kapellen in de noordelijke kooromgang, naar het model van de oude beschildering die hij daar had aangetroffen. Het leek ons daarom aangewezen de artikelenreeks af te sluiten met een toelichting op de ongemeen boeiende atelierarchieven van Bressers en Blanchaert. Rie Vermeiren, die een groot deel van deze documenten inventariseerde, is daarvoor de geknipte auteur.

◀ Plattegrond van de Sint-Martinuskerk (K. Breda)

- 1. Trazegnieskapel
- 2. Onze-Lieve-Vrouwekapel
- 3. Sint-Jozefs- of H. Drievuldigheidskapel
- 4. Zuidportaal
- 5. Doopkapel
- 6. Toren

I-10. Koor- of transkapellen

Blind venster waarop de Annunciatie was geschilderd

*Myriam Serck-Dewaide,
Christine Cession, Jean-Albert Glatigny*

HET GOTISCHE TRIOMFKRUIS ONDERZOEK EN CONSERVERING

►
Haarpartij van
Christus

De monumentale Christus aan het kruis in gepolychromeerde eik, opgehangen boven de kooringang van de Sint-Martinuskerk, moet aanvankelijk behoord hebben tot een calvariegroep waarvan Maria en Johannes reeds lang verdwenen zijn. Volgens de overlevering ondersteunde een op het doksaal geplaatste structuur oorspronkelijk het kruis en de twee flankerende sculpturen. In de Brabantse 15de- en 16de-eeuwse kerken is dit een gebruikelijke opstelling, die trouwens ook terug te vinden is op Van Eycks schilderij met de Heilige Maagd in een kerk (1).

In de Sint-Pieterskerk in Leuven bevindt zich een ander voorbeeld van latere datum (1491-1500) (2). De gekruisigde Christus was in 1999, net als het volledige kerkinterieur, zwart gerookt door kaarsen. Uitwerpselen van duiven bezoedelden het geheel. De vormen van het kunstwerk waren niet duidelijk meer te onderscheiden en de uitwerking van de medaillons was evenmin nog leesbaar.

De reiniging van de kerk bood de gelegenheid om de Christusfiguur samen met het kruis te onderzoeken en te behandelen (3).

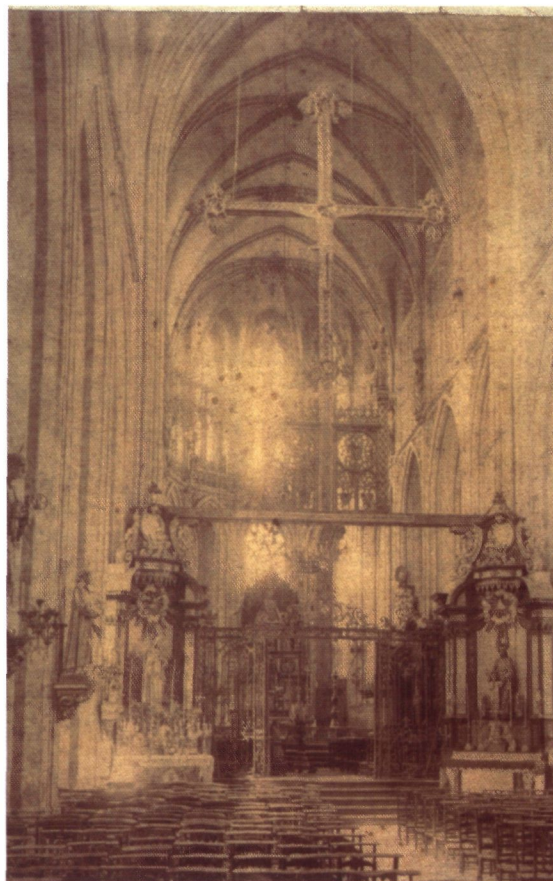
Gezicht op het koor
ca. 1883
(Halle, parochie-
archief)

GESCHIEDENIS, ARCHIEVEN, DOCUMENTEN EN VRAGEN ...

In de 18de eeuw werd het doksaal verwijderd en zou het kruis verplaatst zijn naar de noordelijke muur van de toren, bij de ingang van de kerk. Het wordt op die plaats vermeld in de reisnotities van A.W. Pugin in 1846 en W.H.J. Weale in 1856-1858 (4). Rond 1860-1862 treft Charles Piot het nog steeds op die plaats aan (5). Met medewerking van schrijnwerker Charles Van Robaeys wordt het kruis vervolgens grondig gerestaureerd en rond 1864-1866 weer in het koor gehangen (6). De kruispaal wordt bij deze gelegenheid met meer dan twee meter verlengd om het kruis te laten rusten op een balk die verankerd wordt in de triomfboog ter hoogte van de aanzet van de scheibogen in het schip. Een balustrade met ingewikkeld neogotisch maaswerk omgeeft de voet van het kruis. Een foto van circa 1883 toont in de balustrade vier kleine beelden en bovenaan nog eens twee grote: Maria en Johannes (7). Het gaat om gestoffeerde plaasteren beelden.

In 1886 brengt een document van de Koninklijke Commissie voor Monumenten kritiek uit op die archeologische reconstructie. Tussen 1894 en 1901 worden de neogotische toevoegingen verwijderd (8). Een foto uit het begin van de 20ste eeuw (1905?) laat het opgehangen kruis zien zoals we het vandaag kennen, maar zonder bladornament onder aan de kruispaal. Deze fleuron is wel aanwezig op de foto's genomen na de Tweede Wereldoorlog.

Van bij het begin van het recente onderzoek rees er twijfel over de authenticiteit van zowel kruis als Christus (9). Was dit wel het kruis waar A.W. Pugin over schreef? De vorm, de verhoudingen, het snijwerk en sommige vergaringen van versieringselementen aan het kruis deden tijdens de werkvergaderingen vragen rijzen over de stijl van het kunstwerk. Ook de stijve uitwerking van de armen, de handen en de benen van de Christusfiguur riep vragen op. Het neogotische aspect van de stoffering

Het Christusbeeld
rond 1905

die weinig pasteus en zichtbaar onmiddellijk op het hout was aangebracht, vroeg om opheldering rond de gedeeltelijke of volledige ouderdom van het geheel.

De multidisciplinaire benadering en nauwkeurig onderzoek van het hout en de stoffering geven een inzicht in de geschiedenis.

BESCHRIJVING

Het kruis is buitengewoon groot en zelfs buiten verhouding met de Christusfiguur. Het is 7,96 m hoog met een horizontale balk van 6,91 m. De Christus meet 2,20 bij 2,14 m en heeft een dikte van 37 cm.

In het gewelf hangt het kruis omhoog aan drie stalen staven waarvan er twee de kruisarmen doorboren. Onderaan zijn zij met een moer vastgeschroefd. De oude gaten die getuigen van de oorspronkelijke ophanging zijn niet meer in gebruik. De centrale staaf sluit aan op een smeedijzeren constructie die volledig in de kruispaal gedreven is.

Beide kanten van het kruis zijn volledig uitgewerkt en versierd met gotische ornamenten. In het midden bevinden zich vierpassen (dertig voor de horizontale dwarsbalk) in lichtjes gebogen ruiten. Twee sierlijsten omboorden een keellijst aan weerszijden van het maaswerk. Deze keellijsten zijn versierd met beeldhouwde ronde vijfbladige bloemen die om de twee vierpassen zijn geplaatst.

Op de uiteinden van het kruis zijn vier aan weerszijden uitgewerkte medaillons voorzien, afgezet met sierlijsten en versierd met afwisselend drie grote uitgevouwen acanthusbladeren en vier kleinere. De symbolen van de evangelisten en de kerkvaders vullen respectievelijk de voor- en achterzijde op van de acht octogonale medaillons.

Links aan de voorzijde bevindt zich de *engel*, symbool van *Mattheus*. Met de blik op Christus gericht, knielt hij neer. Het zware, gekrulde kapsel lijkt te worden meegenomen door de wind. Hij is voorgesteld met een brede banderol, momenteel zonder tekst. Aan de top van het kruis is de *adelaar* van *Johannes* herkenbaar, die zich handig in de octogonale ruimte inpast. Terwijl hij in het bovenste stuk hapt, vertrappt de vogel met zijn lange klauwen een gedeelte van de banderol. De *ge vleugelde leeuw* van *Marcus* bevindt zich aan de rechterzijde. Hij houdt de lege banderol tussen zijn beide grote poten. *Lucas* is onder aan het kruis vertegenwoordigd door het *ge vleugelde rund*. De voorstelling doet zwaar aan en is slecht beeldhouwd. Aan de achterzijde rechts is *Hiëronymus* te identificeren

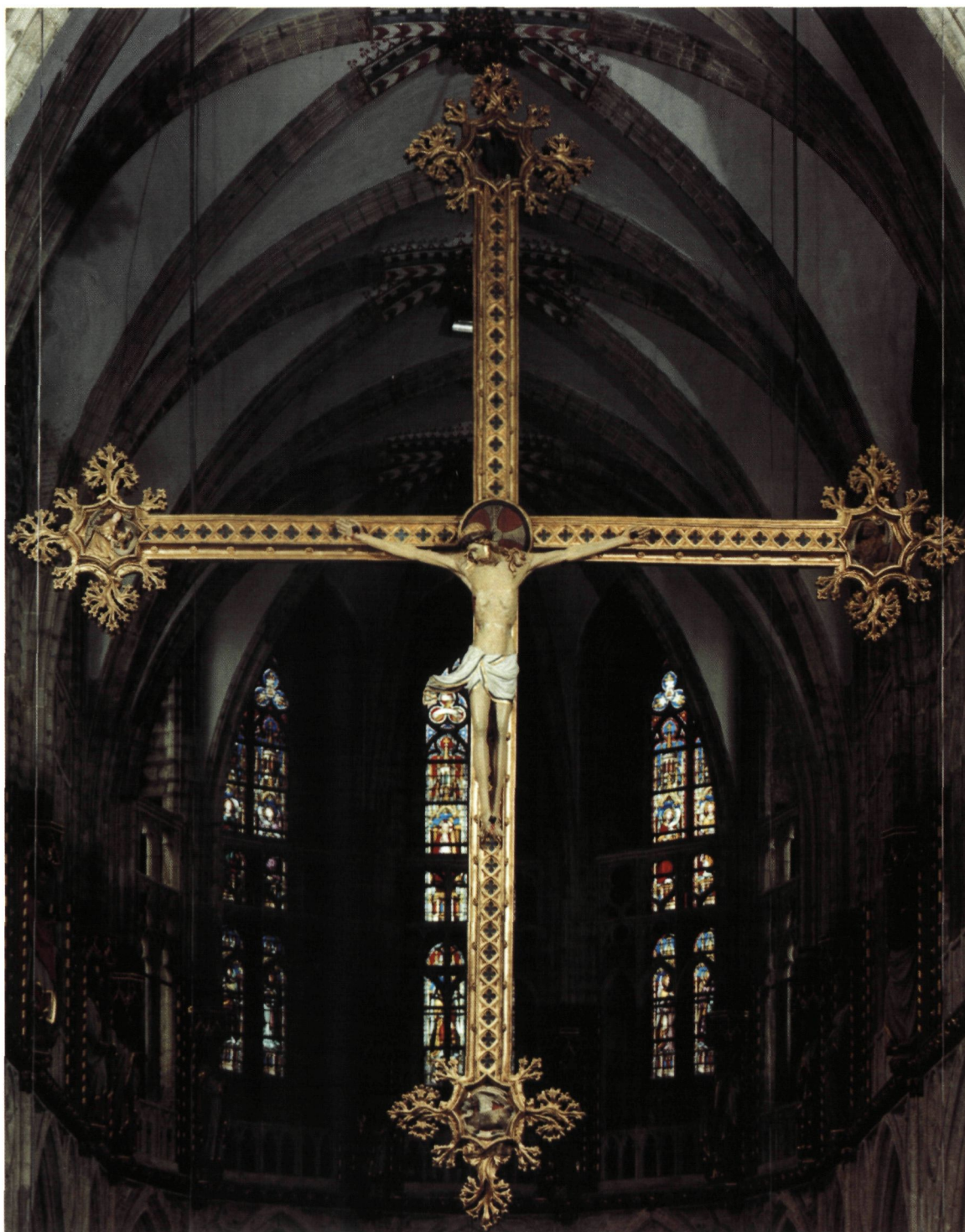
▲ Medaillon met de engel voor de behandeling (M. Serck)

door zijn kardinaalshoed, boven *Gregorius* met de tiara en het pauselijke kruis, vervolgens links *Augustinus*, gemijterd en zittend lezend en tenslotte *Ambrosius* onder aan het kruis. Deze laatste is in profiel voorgesteld en zonder een attribuut dat hem van Augustinus kan onderscheiden. Ambrosius is met de bijenkorf echter met zekerheid aanwezig onder aan het triomfkruis van Leuven en komt ook op deze plaats voor bij andere bestudeerde triomfkruisen. Dezelfde iconografische lectuur werd hier dus overgenomen (10).

▼ Medaillon met de adelaar van Johannes na de behandeling (M. Serck)

◀ Het Christusbeeld
in 2000
na de behandeling

Op de plaats waar kruispaal en dwarshout verbonden zijn, bevinden zich twee ronde schijven. De schijf aan de voorzijde is versierd met een geschilderd kruis met brede armen, terwijl op de achterzijde het monogram IHC werd aangebracht.

De Christusfiguur bezit een opmerkelijke verhouding: het kleine hoofd past tien maal in de lengte

van zijn lichaam. Zijn gelaat is fijn en heeft een trieste uitdrukking. Naar rechts gedraaid, keert hij zich ongetwijfeld naar zijn moeder, Maria. Een snor en een gespleten baard omgeven zijn lichtjes geopende mond die de tanden laat zien. Zijn weelderige haren spreiden zich in lange golvende krullen over zijn schouders uit. De doornenkroon is strak gevlochten.

► Medaillon met de
leeuw na de
behandeling

►► Medaillon met het
rund voor de
behandeling

► Medaillon met
Hiëronymus na de
behandeling

►► Medaillon met
Gregorius voor de
behandeling

► Medaillon met
Augustinus na de
behandeling

►► Medaillon met
Ambrosius voor de
behandeling

De achterkant van
het kruis in 2000

De lange armen zijn uitgestrekt met houterige en banale handen. Goed gestructureerd is de torso met een zijdewonde waarvan het bloed in reliëf werd uitgesneden. Door een lichte wending van de smalle benen naar voren, kunnen de voeten over elkaar geslagen worden. De vorm van de spijkergaten en van de voeten is goed weergegeven. De stof van de geknoopte lendendoek wordt benadrukt door een gefestonneerde boord. Een enkele strook, op een vrij onhandige manier gerealiseerd, waait op aan zijn rechterzij.

ASPECT, TOESTAND EN ONDERZOEKEN

Het onderzoek van de drager

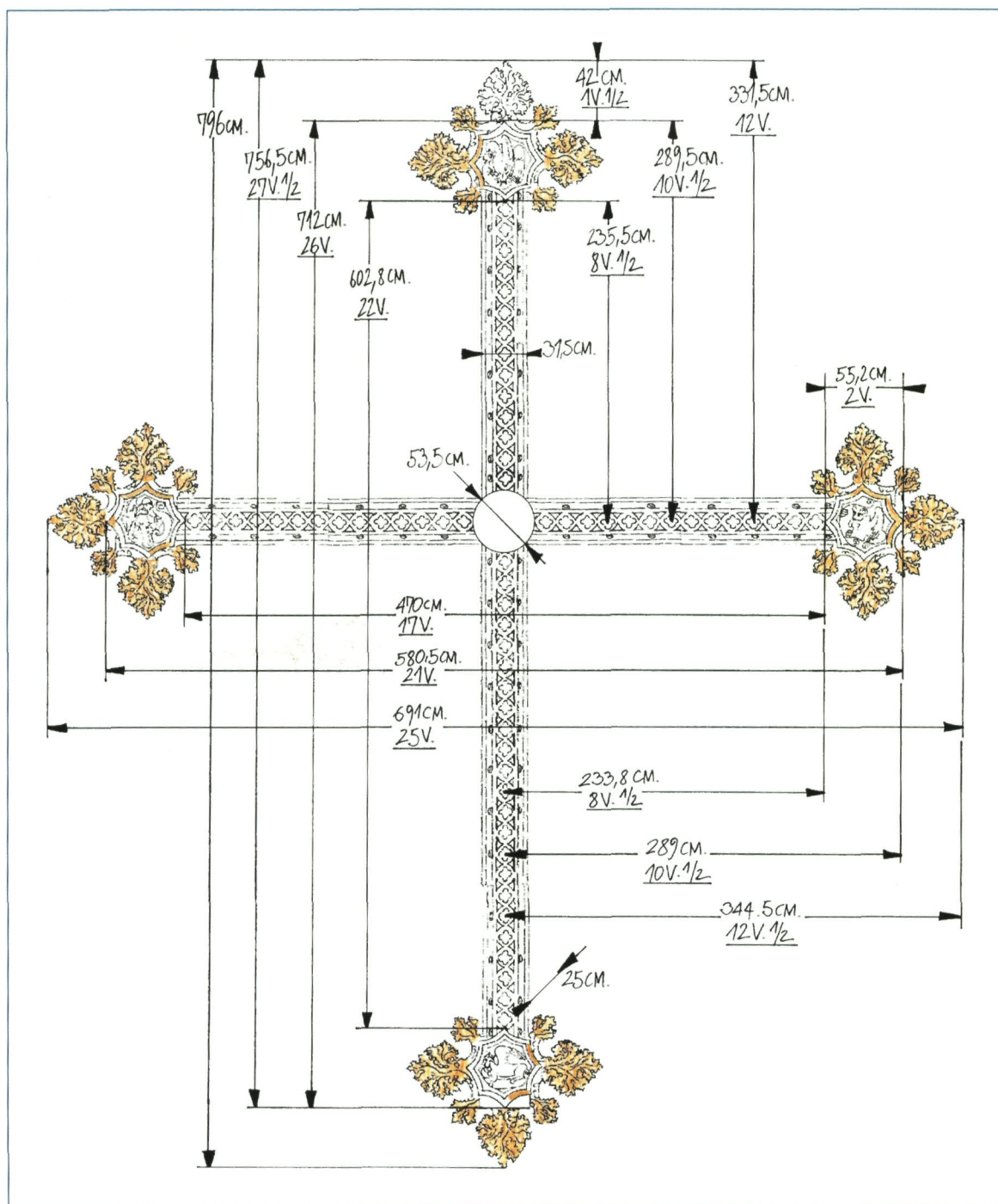
Het hout van het kruis is afkomstig van een eik die snel is gegroeid en waarschijnlijk inlands is. De jaarringen zijn breed. Aan de basis onder het tijdelijk gedemonteerde onderste bladornament telden we ongeveer veertig jaarringen op een oppervlakte van ongeveer 30 cm. Dit beperkte aantal ringen maakt een dendrochronologische datering onmogelijk. Om te komen tot een geloofwaardige en vooral interessante dendrochronologische analyse zijn ongeveer zeventig jaarringen vereist en daarbij best ook wat spinthout. Voor de datering werd daarom de radiokoolstofmethode toegepast. Bij het begin van het onderzoek werden kleine monsters genomen: een op de plaats waar de kruisarmen zijn ingekapseld, een op de rugzijde van Christus bij de schouder en een op het linkeruiteinde van de kruisarm (medaillon van de engel) (11).

De kruispaal (7,565 m) en de horizontale dwarsbalk die de kruisarmen (5,805 m) vormt, zijn beide uit een halve eikenstronk gehouwen waaruit de kern werd verwijderd. Deze twee onderdelen vertonen een soortgelijke lichte vervorming: een schroefvormige verdraaiing. Van de uiteinden gezien bedraagt de verdraaiing een afwijking van 2 tot 4 cm ten opzichte van het vlak. Dit soort van vervormingen treedt op in houten uitvoeringen afkomstig van bomen met een grimmige groei. De vergelijking van het zaagwerk, de constructie en de vervormingen laat ons vermoeden dat de twee belangrijkste onderdelen van het kruis van dezelfde boomstam afkomstig zijn.

De twee grote stukken hout passen in het centrum in elkaar door een overkeping in halfhout. Op de plaats waar ze aan elkaar bevestigd zijn, bevinden zich markeringen voor de plaatsaanduiding, gemaakt door inkervingen met een beitel. De verbinding van deze samenvoeging wordt verzekerd door vijf metalen pennen die achteraan eindigen in een platte kop en vooraan vastgezet zijn met spieën. In het hout werden inkepingen aangebracht om de spieën aan de oppervlakte aan het zicht te onttrekken. Deze vergaring wordt verborgen onder de twee vastgespijkerde schijven in eik. Er zijn sporen van demontering en hermontering bij de vergaring. De vier aan weerszijden uitgewerkte medaillons zijn gedeeltelijk in dezelfde balken in ajour gebeeldhouwd. De meeste sierlijsten dateren van bij de oorsprong van het kruis. Zij bestaan uit twee diktes en zijn samengesteld uit gelijmd hout dat vervolgens op de kruisarmen werd gepend. De lijsten van de achthoeken zijn uit één stuk gemaakt en dragen nog hun oorspronkelijke nummering van een reeks met de beitel gerealiseerde inkervingen. Apart gebeeldhouwd zijn ook de rozetten, waarna ze op de keellijsten zijn vastgepend.

Schets van het kruis
(tekening K. Breda,
studie J.-A. Glatigny)

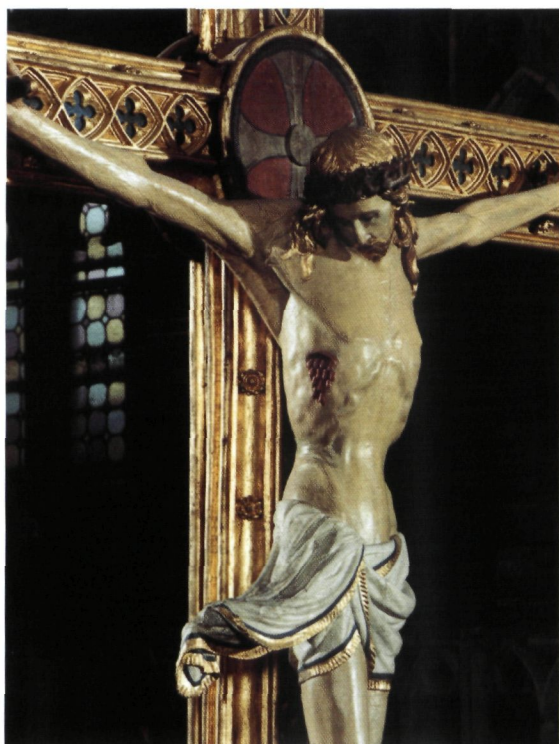
Over de volledige omtrek van het kruis zijn een rij holten aanwezig waarin aanvankelijk hogels of bladornamenten pasten, net als bij andere gotische Brabantse triomfkruisen (er werden 28 opgevulde holtes geteld).

Zowel de grote als de kleine acanthusbladeren – behalve die helemaal aan de top van het kruis – zijn afzonderlijk gesneden en bevestigd met vastgepinde pen- en gatverbindingen. Het demonteren van enkele van deze bladornamenten onthult originele aanduidingen met het ritshout op de plaats

waar de pen- en gatverbinding moest komen. Momenteel zijn die vergaringen van de acanthusbladeren op een andere manier geplaatst.

De vormelijke en technische studie van deze decoratieve acanthusbladelementen geeft aan dat ze allemaal hermaakt werden tijdens de heroprichting van het kruis in het koor rond 1864-1866. De ornamenten zijn duidelijk groter en scherper uitgewerkt.

Er zijn verschillende sporen van het beeldhouwwerk. Sporen van de mechanische zaag zijn zicht-

▲ Detail van Christus
na de behandeling

▲ Detail van de
achterzijde van het
kruis met de ronde
schijf

baar op de pennen, terwijl bij de acanthusbladeren de holtes en omtrekken met de boor zijn uitgehaald. Deze snellere techniek levert een afgetekend profiel op, leidt tot een symmetrie tussen recto en verso en bezorgt het kunstwerk een neogotische regelmaat en starheid.

Het onderste bladornament is nog eens afzonderlijk beeldhouwd en is nog later te dateren, zoals reeds werd aangegeven door de vermelde foto's. De buitenste vorm is uitgewerkt met de bandzaag. Dit acanthusblad is bevestigd met een gelijmde dubbele penverbinding die met een spie werd vastgezet (de enige pennen in essenhout).

Nauwkeurig onderzoek van de sierlijsten onthulde dat een groot deel werd vernieuwd. De lijsten op de achterzijde zijn allemaal vervangen en aan het kruis vastgespijkerd. De meeste rozetten die de keellijsten versieren zijn eveneens hermaakt. Het maaswerk is afzonderlijk gesneden uit twee eikenhouten planken die in het centrum aan elkaar zijn gekleefd en daarna aan het kruis werden vastgemaakt. In dit ajourwerk waren geen duidelijke sporen van herstellingen zichtbaar.

De beschadigde zones tussen de hermaakte en de oorspronkelijke onderdelen werden opgevuld met een oliehoudende mastiek. Deze mastiek werd

slecht bewerkt en overschrijdt meermaals de beeldhouwde elementen zoals de boorden van de banderollen of de personages in de medaillons.

Het bestuderen van de ronde schijven bracht tevens talrijke ingrepen aan het licht. De schijf aan de achterzijde van het kruis is volledig nieuw. Die achter het hoofd van Christus is wel oorspronkelijk maar is herwerkt, afgeschraapt, opnieuw gelijmd en aan het kruis gespijkerd. Beide vertoonden ernstige beschadigingen. Het vervormde hout was plaatselijk gebast en zelfs gebroken. Talrijke verroeste spijkers veroorzaakten vlekken en vervormingen waardoor een demontering zich opdrong.

Op de armen van het kruis werden inscripties aangetroffen. Drie opschriften aan de voorzijde luiden: *FVRR*, *Kestens*, *ychumuy* terwijl die op de achterzijde als *F. Defort* (of *Dofort*) gelezen moeten worden. De letters zijn in zwarte verf geschilderd, dezelfde die op de moeren van de ophangstaven werden aangetroffen en op de metalen pennen in de vergaringen van het kruis. De opschriften dateren van de laatste demontering van het kruis, uitgevoerd toen de beelden en de neogotische decoratie verwijderd werd en de metalen ophangstaven vervangen werden in het laatste decennium van de 19de eeuw.

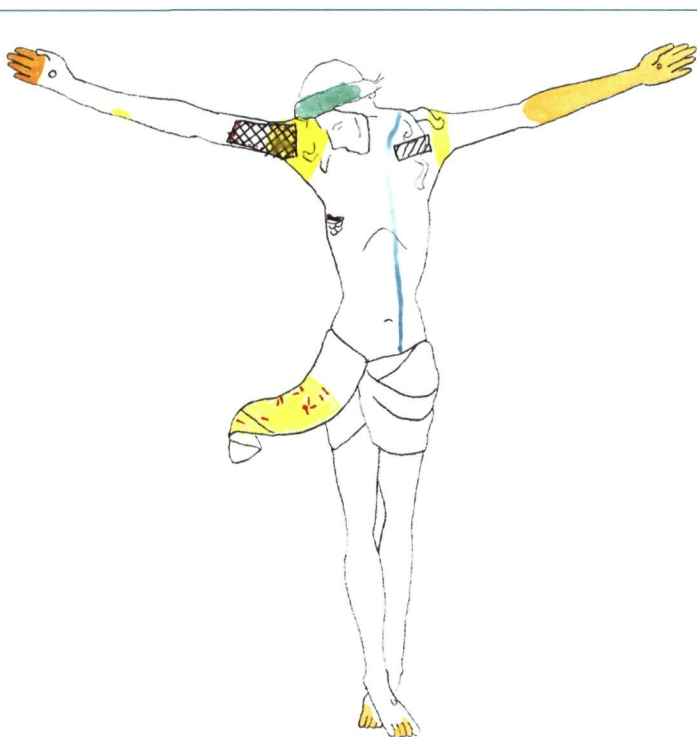
Opschriften onder
de ronde schijf
(J.-A. Glatigny)

Een laatste handtekening, *Leo Mertens*, bevindt zich in potlood op de vergulde keellijst links op de achterkant van de kruispaal.

De opmeting van de verschillende oorspronkelijke elementen van het kruis en de vergelijking met de gebruiken van vóór het metriek stelsel wijzen erop dat hier de Brusselse voet (27,58 cm verdeeld in 11 duimen) werd gebruikt. Zo meet elk medaillon 2 voet bij 2, het midden van de samenstelling bevindt zich op 8 1/2 voet van de zijdelingse medaillons en deze van de top. De oorspronkelijke breedte moet 25 voet hebben bedragen (12).

Met een ring in de rug wordt het Christusbeeld bevestigd aan een haak die in de kern van het kruis is gedreven. Hij wordt vastgehouden met drie gesme-

de spijkers die de handen en de voeten doorboren en in het hout zijn gedreven. Deze bevestigingswijze is origineel.

De Christusfiguur bestaat zoals gebruikelijk uit drie stukken eikenhout die het lichaam en beide armen vormen. Een vierde element en mogelijk een vijfde, zijn momenteel verdwenen en maakten de afwerking uit van de wegwaaierende lendendoek.

Het werkstuk is erg beschadigd en heeft verscheidene herstellingen achter de rug. Houtetende insecten vraten het hoofd aan, de doornenkroon, de achterzijde van de schouders en de wegwaaierende stroken van de lendendoek. De schade en de vervangen onderdelen getuigen mogelijk van een val of misschien zelfs van een geval van iconoclasme.

Bij Christus werd de linkerarm vanaf de elleboog vervangen door drie nieuwe stukken hout. Deze arm is langer dan de rechterarm. Behalve de duim is de helft van de rechterhand vervangen. Elke voet heeft drie nieuwe tenen.

De vergaringen van de beide armen zijn volledig hermaakt, en dat meerdere malen in verschillende periodes. Op de radiografieën zijn de invoeging van een nieuwe pen voor de linkerarm zichtbaar, net als de op elkaar volgende ingrepen aan de rechterarm. Een nieuw stuk hout veranderde de vorm van de oksel en daarna werden ook gelijmd doek, spijkers en aan de achterkant van de vergaring een metalen plaat gebruikt (13).

De uitwaaiende strook van de lendendoek is eveneens meermaals gerestaureerd, door een verdoeking met een dik stuk stof, door de toevoeging van houten fragmenten, door de versteviging met een oliehoudende mastiek en tenslotte door het vastspijkeren van een houten lat tegen de achterzijde.

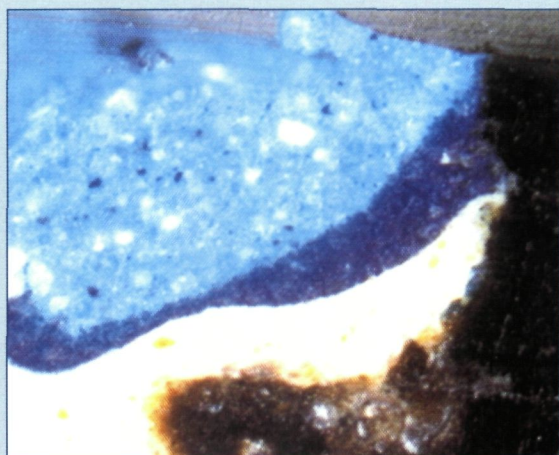
De doornenkroon, die erg was aangetast door insecten, werd met plaaster hersteld. Tenslotte liep een lange diepe barst vanaf de linkerschouder tot aan de lendendoek over de lengte van het lichaam. Sommige plaatsen aan de oksels en de lendenen bleken plaatselijk te zijn hersneden.

- Schema van Christus: interventies voor de laatste beschikking (C. Cession)
- barst in het hout
 - ▨ houten vervangstuk aan de keerzijde
 - ▤ metalen stuk vastgenageld aan de keerzijde
 - moderne nagels
 - smeedijzeren nagels
 - verdoeking
 - vervangen onderdelen (hout)
 - plaaster

Het onderzoek van de stoffering

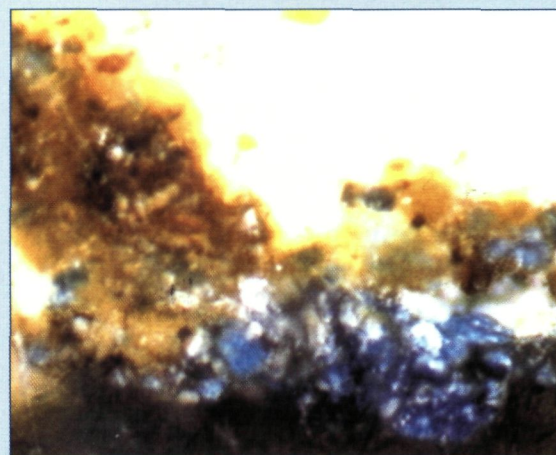
Het onderzoek wees uit dat de zijde-wond met het in reliëf uitgesneden bloed niet werd herwerkt. Over dit detail werd meer dan eens twijfel geuit. Het overvloedige bloed weergegeven in uitgesproken reliëf is meer een kenmerk uit de 14de eeuw. Daarom dachten we dus eerder aan een 19de-eeuwse omwerking volgens een regelmatig patroon. De

X-stralenopname toont twee gesmede spijkers die in de twee uiteinden van de wonde zijn gedreven, maar onderscheidt voor het overige geen enkele houten invoeging. Bovendien werd precies op deze plaats de grootste opeenvolging van polychromie-resten ontdekt. In de diepe plooien van de zijde-wond en de wonde op de voet zijn er vier opeenvolgende stofferingen, elders slechts drie. Een zeer

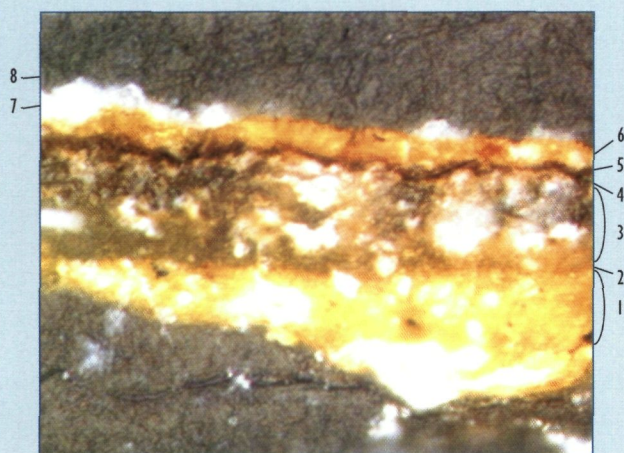

Stratigrafische doorsnede afkomstig van een vierpas achter het Christusbeeld

4. Lichtblauwe laag (Berlijns blauw?)
3. Donkerblauwe laag (synthetisch ultramarijn)
2. Dikke beige preparatielaag
1. Sporen van blauw azuriet en zwart

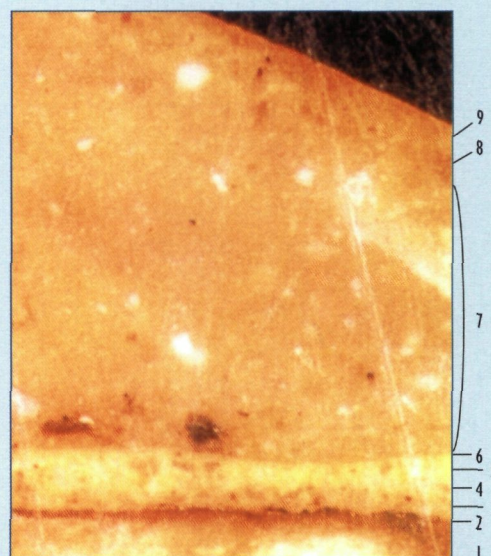

Detail van de vorige stratigrafische doorsnede 20 x vergroot
Korreltjes natuurlijk azuriet

Stratigrafische doorsnede afkomstig van de versiering met persbrokaat op de lendendoek

8. lauwwachtig restje met loodwit, bariumsulfaat en synthetisch ultramarijn
7. Witte laag met loodwit en bariumsulfaat
6. Geelachtige laag met loodwit
5. Goudblad
4. Bruine mixtion met oker, loodwit en silicium
3. Beschadigd tinfoel
2. Doorschijnende laag: hars, was?
1. Gele brokaatmassa met krijt, silicium, oker en loodwit

Stratigrafische doorsnede afkomstig van het kruis met resten van de oorspronkelijke vergulding

9. Goudblad
8. Oranjeachtige mixtion
7. Dikke beige preparatielaag
6. Lichtgele laag
5. Oranjeachtige laag
4. Goudblad (oorspronkelijk niveau)
3. Oranjeachtige boluslaag
2. Impregneringslaag
1. Dikke witte preparatielaag

Analyse: Yanka Sanyova

fijne witte preparatielaag is bedekt met een bleek grijsroos inkarnaat en sporen van donkerrood bloed. Deze minieme resten getuigen van een probeersel dat onmiddellijk na het aanbrengen werd verwijderd en vervangen werd door een nieuwe stoffering waarvan de technieken verwijzen naar de 15de eeuw of ten laatste het begin van de 16de eeuw.

Deze tweede stoffering werd lokaal aangebracht op een fijn linnen doek. Twee preparatielagen in lichtjes okergetint wit vormen de vrij dikke basis. De inkarnaten zijn zeer fijn en erg bleek met roze- en blauwachtige accentueringen. De gesloten ogen zijn met bruin onderstreept als aanduiding van de wimpers. Met een glacis werd het bloed in de donkerrode kleur aangebracht. De haren zijn zwart-bruin met nuances om de lokken weer te geven. De lendendoek is bedekt met vergulde persbrokaten die met een rode glacis zijn versierd. De keerzijde van de lendendoek is uitgevoerd in blauw azuriet op een zwarte onderlaag. De doornenkroon kreeg een vergulding met een groenachtige mixtion. Deze stoffering is nog op talrijke plaatsen aanwezig maar slechts in zeer kleine resten (14).

De volgende stoffering dateert uit de 19de eeuw en is ongetwijfeld van dezelfde periode als de terugkeer van het kruis naar de kooringang rond 1864-1866. Zij is aangebracht op een oliehoudende witte onderlaag. De inkarnaten zijn lichtbeige terwijl het bloed een vrij felle orangerode kleur kreeg. De ogen, de baard en de haren zijn bruin. De doornenkroon werd in het zwart overschilderd. De lendendoek is grijswit met een bies in Berlijns blauw.

De laatste stoffering dateert uit de periode dat de balk met zijn ornamenten verwijderd werd, namelijk de laatste jaren van de 19de eeuw. Een lichtbeige oliehoudende laag dient als voorbereidende laag. Hij bevat loodwit en bariumsulfaat. De inkarnaten zijn beigeroze met enkele blauwachtige nuances. De ogen zijn zwart en halfgesloten. Het bloed is orangerood. De haren zijn met mixtion verguld net als de bies van de grijswitte lendendoek. De vergulde boord wordt hier onderstreept door een blauwe lijn waarin de analyses synthetisch ultramarijn aanwezig (pas na 1850 gebruikt). Het is deze polychromie die momenteel, na de reiniging, zichtbaar is.

Het kruis werd volledig gedemonteerd en tot op het hout gedecapeerd. Vervolgens kreeg het zijn stoffering die overeenkomt met de laatste herschildering van de Christusfiguur. De polychromie ligt

op een oliehoudende beige laag die zich rechtstreeks op het hout bevindt. Alles is bedekt met een matte olievergulding (met mixtion), behalve de achtergrond van de vierpassen die blauw is. Dat blauw werd in twee opeenvolgende lagen aangebracht: een lichtgekleurd blauw op een zeer donker blauw. Deze dubbele laag zou kunnen wijzen op een verandering in keuze voor de blauwe tonaliteit na de afwerking van de stoffering. Het donkerblauw (synthetisch ultramarijn) is namelijk voor de preparatielaag van de vergulding gelegd terwijl het lichtere blauw na de vergulding werd geschilderd. De achtergrond van de schijven is in het rood geschilderd. De versieringen van de letters en het kruis met brede armen zijn verguld op een rode achtergrond en met zwart omlijnd.

Deze stoffering leunt sterk aan bij de oorspronkelijke verdeling van de kleuren maar imiteert geenszins het aspect van de originele materialen.

Van de oude stoffering bevinden zich nog enkel uiterst geringe sporen op de schijf achter het hoofd en in de vierpas achter het lichaam van Christus. Zoals gebruikelijk voor de kunstwerken uit die periode, alterneert de gepolijste vergulding gelegd op een rode bolus met de matte vergulding die zich op een okerkleurige mixtion bevindt. De matte vergulding werd hier gebruikt voor het bladwerk. Een klein restje van blauw azuriet op een zwarte onderlaag werd op een dikke witte preparatielaag aangetroffen in een plooï van de vierpas.

De medaillons vertonen onvoldoende resten om hun oorspronkelijke aspect te kunnen beschrijven. Hun actuele polychromie is levendig en zonder enige verfijning aangebracht. De matte vergulding versiert de kleding van de personages. In fel rood of hevig blauw zijn de voeringen uitgewerkt. De handschoenen hebben een gifgroene kleur, de inkarnaten een intense roze kleur. Het geheel is overdekt met een artificieel oliehoudend patina.

Het onderste bladornament is, zoals we reeds opmerkten, de meest recente toevoeging en vertegenwoordigt ook een aparte vergulding die afwijkt van de andere. Zij is op waterbasis en ligt op een ondoorschijnende rode laag (genre bolus) en op een traditionele fijne witte preparatielaag. De oppervlakte van deze vergulding is sterk beschadigd.

KEUZE VAN DE INTERVENTIE EN DE BEHANDELING

Een eerste studie werd ter plaatse uitgevoerd door de bvba VandenBorre-Lauwers. De problemen

◀◀ Christus voor de behandeling

◀ Christus na de behandeling

rond de authenticiteit die hierbij rezen, leidden tot een diepgaandere studie die met laboratoriumonderzoek vervolledigd zou worden. Zo werd unaniem besloten het Christusbeeld van zijn kruis te halen samen met de twee schijven en ze in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te behandelen. Het kruis werd ter plaatse geconserveerd. Voor de ingreep werd het kunstwerk in de kerk gefotografeerd. Daarna werd de stoffering van het Christusbeeld voorlopig gehecht met het oog op het vervoer. Diverse onderzoeken met de binoculaire microscoop volgden op de fotografische en radiografische opnames. Vierendertig monsters werden op verscheidene plaatsen op de medaillons, het kruis en de Christus genomen. De studie van de drager en de resten van de stoffering werd gerealiseerd naarmate de reiniging vorderde (15). Helaas waren er slechts 2 maanden werktijd voorzien voor het kruis en 2,5 maanden voor het Christusbeeld (van januari tot maart 1999).

De zones die eertijds waren aangetast door de houtetende insecten werden voorzichtig ontsmet met kleurloze Xylamon 200 en vervolgens verstevigd door een synthetisch hars (15% Paraloid B72 in toluen) in te spuiten. De bestudeerde stoffering vereiste een nauwgezette hechting waarvoor, volgens de aard van de aangewende picturale techniek, was-hars of methylcellulose werden gebruikt of, in het geval van de persbrokaten, Paraloid B72.

De behandeling beperkte zich tot een strikte conservering en een reiniging zonder enige historische toevoeging te verwijderen, en beoogde evenmin

een terugkeer naar de toestand van het begin van de 20ste eeuw.

De reiniging is eerst mechanisch en droog uitgevoerd terwijl het vuil door zacht borstelen werd weggezogen. Vervolgens werd de behandeling voortgezet met behulp van fijne wattenstokjes die licht bevochtigd werden met oplosmiddelen (white spirit, iso-octaan, toluen) of gedemineraliseerd water met een neutrale zeep, eventueel met behulp van wat diatomeeënaarde.

Van de afgenomen schijven werden de voegen gereinigd, de vervormingen behandeld en de afgebroken stukken opnieuw gelijmd (met dierlijke lijm: bovinhuidenlijm 100 millipoises in water + Nipagine). Op het kruis waren talrijke verlijmingen, herstellingen en opvullingen van barsten en voegen noodzakelijk. De barst op het lichaam van Christus werd eveneens gedicht met wat balsahout en fijn poeder van gezeefd eikenhout dat gebonden werd met verdunde polyvinyllijm. De lacunes in de stoffering van de Christusfiguur werden op niveau gebracht en geretoucheerd met droge pigmenten en een omkeerbare synthetische hars. Talrijke retouches werden uitgevoerd op het kruis en vooral de vergulding van de onderste acanthusbladeren. Een bescherm laag van microkristallijne was werd op het geheel aangebracht. Het beeldhouwwerk werd vervolgens ingepakt, vervoerd en met onze hulp opnieuw aan het kruis gehangen door een gespecialiseerde firma. Schetsen, foto's en dia's, laboratoriumanalyses en hun interpretaties vervolledigen het verslag.

◀ Het gelaat van Christus gedeeltelijk gereinigd (C. Cession)

▶ Het gelaat van Christus na de behandeling

BESLUIT

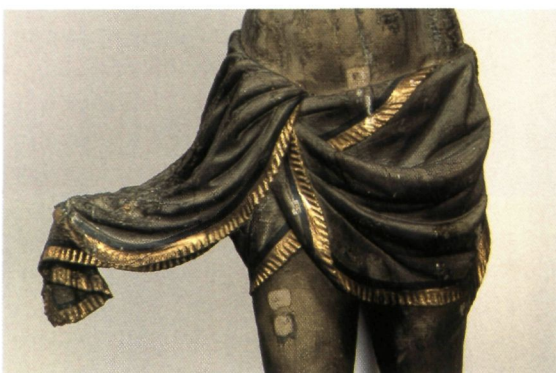
In het licht van historische documenten en oude foto's, de stijl van het kunstwerk, de onderzoeken naar de structuur en naar de opeenvolgende stofferingen en tenslotte uit de laboratoriumanalyses kan worden besloten dat het gaat om een Brabants werk, mogelijk uit een Brussels atelier dat in de eerste helft van de 15de eeuw werd vervaardigd en waarop in de 19de eeuw twee maal sterk werd ingegrepen. Momenteel is het ornamentele schrijnwerk van het kruis met zijn medaillons onafhankelijk te interpreteren van het meer uitgewerkte beeldhouwwerk van de Christusfiguur. Geïnspireerd op de toenmalige stijl en modellen vertegenwoordigen de medaillons een ruw en grof snijwerk. Het Christusbeeld daarentegen getuigt van een verfijn-

de vervaardiging en een finesse die in het gelaat, de mond en de opmerkelijke haardracht tot uiting komt.

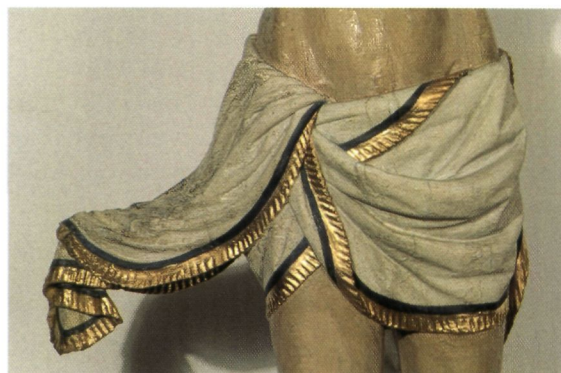
Volgens de radiokoolstofdatering neigt de datum van het gebruikte hout van het kruis en het Christusbeeld naar de eerste helft van de 15de eeuw. Deze analyses worden bevestigd door onze waarnemingen op het kruis. Ook de datering van Robert Didier en John Steyaert, gebaseerd op stijl-kritische vergelijking, leunt hierbij aan (16).

Het doel van het onderzoek en de behandeling is bereikt. Conservering, reiniging en onderzoek zijn met succes beëindigd. Gezien het korte tijdsbestek blijven een aantal vragen rond het kruis en het Christusbeeld nog onbeantwoord. Niettemin is de belangrijkste problematiek over de authenticiteit van het kunstwerk opgelost.

▼ Lendendoek voor de behandeling

▼ Lendendoek na de behandeling

Rapport van de radiokoolstofdatering

Ann Maes

Kruis

DATE UtC-9239 : 555 ± 30 BP

68.2% confidence

1325AD (0.39) 1345AD

1390AD (0.61) 1420AD

95.4% confidence

1300AD (1.00) 1440AD

Christusbeeld

DATE UtC-9238 : 515 ± 35 BP

68.2% confidence

1405AD (1.00) 1436AD

95.4% confidence

1320AD (0.12) 1350AD

1390AD (0.88) 1450AD

Lob

DATE UtC-9240 : 670 ± 40 BP

68.2% confidence

1280AD (0.44) 1320AD

1350AD (0.56) 1390AD

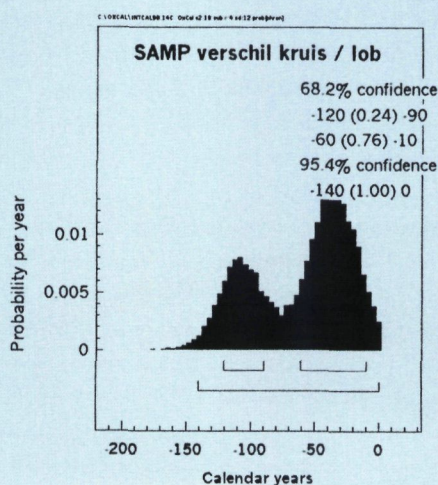
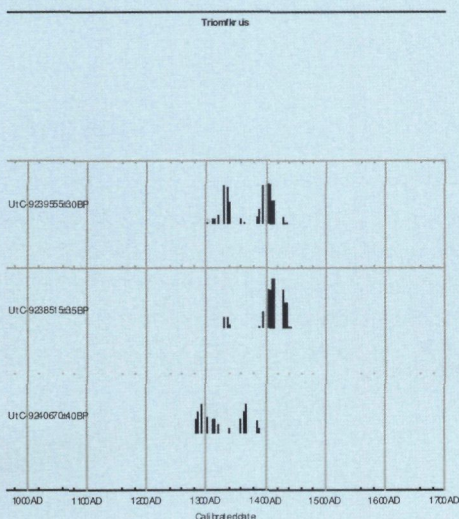
95.4% confidence

1270AD (1.00) 1400AD

Bespreking:

Na het kalibreren geven de drie dateringen een bimodale kansverdeling. Dat wil zeggen dat er twee dateringsmarges mogelijk zijn. Samen omspannen ze een periode van het begin van de 14de eeuw tot de helft van de 15de eeuw. Uit gegevens blijkt ook dat het Christusbeeld en het kruis mogelijk dezelfde ouderdom hebben. We mogen hierbij niet vergeten dat volgens de waarnemingen uitgevoerd op beide artefacten het Christusbeeld bemonsterd werd relatief dicht bij de laatste jaarring terwijl de balk waaruit het kruis vervaardigd werd zonder enige twijfel ontdeaan werd van de buitenste jaarringen. De lob werd door kunsthistorici geïnterpreteerd als een latere herstelling. Het dateringsonderzoek heeft echter uitgewezen dat met 68% zekerheid het verschil tussen beide -120 (24%) -90 en -60 (76%) -10 bedraagt en 95% zekerheid -140 tot 0 bedraagt. Dit wil zeggen dat de lob maximaal 140 en minimaal 0 jaar ouder is dan het kruis. Dit kan als volgt geïnterpreteerd worden:

- ofwel is het een ouder stuk dat aan het kruis bevestigd werd op een onbekend tijdstip;
- ofwel is het materiaal waaruit de lob vervaardigd werd even oud als de boom waaruit het kruis gemaakt werd en is er bij de bewerking meer materiaal (meer jaarringen) verwijderd. Deze laatste optie lijkt mij wel de meest logische.

VOETNOTEN

- (1) Zoals 'de H. Maagd in de kerk', Berlijn, Gemädegalerie, inv. nr. 525C.
- (2) SERCK-DEWAIDE M., *Het koor van de Sint-Pieterskerk in de late Middeleeuwen. Het onderzoek en de conservatie van de calvariagroep*, in BERGMANS A. (ed.), *Leuven in de late Middeleeuwen. Dirk Bouts. Het Laatste Avondmaal*, Tielt, 1998, p. 115-131.
- (3) De eerste onderzoeken van het kruis en van de Christusfiguur werden neergeschreven in het verslag van Hugo VandenBorre.
- (4) Schriftelijke mededeling door Jean van Cleven aan Lode De Clercq, 6 december 1998.
- (5) PIOT C., *Notice historique sur l'église de Hal*, Brussel, 1862.
- (6) HELBIG J., *Le baron Bethune fondateur des Ecoles Saint-Luc*, Gent, 1906, p. 367.
- (7) Het onderzoek naar de oude documenten werd uitgevoerd door de verantwoordelijken van de kerkfabriek, door Marcel Franssens, Zeger Desmet en Anna Bergmans. Tijdens de werken werden zij bestudeerd en beschreven door Lode De Clercq en Karel Breda. Zie ook FRANSSENS M. mmv. DESMET Z. en BREDA K., *Kunsthistorisch dossier voor het kerkinterieur van de St.-Martinusbasiliek te Halle, 2. Detailstudie evolutie van de koorinrichting*, onuitgegeven studie, 1998, p. 8 over de foto van 1883.
- (8) POSSOZ J., *L'église Saint-Martin de Hal. Ses transformations au cours des siècles, son mobilier, son cimetière*, in *Gedenkschriften van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Halle*, 10, 1934-1935, p. 145-240 (over het kruis en de werken, p. 207, 208, 214); *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie*, 25, 1886, p. 273: «L'ancienne croix triomphale, placée à l'entrée du chœur sur un poutre qui supporte aussi les statues de la Vierge et de Saint-Jean, se dresse au-dessus d'une sorte de grand support à jour de forme carrée et de dimensions encombrantes qui masque tout le fond de la partie supérieure de l'architecture du chœur, si riche et si élégante. Il y aura lieu de supprimer ce membre parasite, d'invention absolument moderne et du plus mauvais goût, de descendre la croix et d'établir une autre disposition pour la faire reposer sur la poutre, ainsi que les deux statues qui l'accompagnent».
- (9) In een recente studie twijfelde Wilfried Wouters voor het eerst aan de authenticiteit van het kunstwerk: WOUTERS W., *Basiliek: gotiek, neogotiek? Een historische reconstructie van de neogotische restauratie van de Sint-Martinusbasiliek te Halle (1860-1920)*, in *Verhandelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Halle*, 31, 1998, p. 54-56.
- (10) In het licht van het onderzoek van het kruis te Halle, waar de bas-reliëfs aan weerszijden uit dezelfde houten balk als de kruisarmen zijn gesneden waardoor zij dus onverplaatsbaar zijn, kan men veronderstellen dat er een vergissing en een verwisseling tussen Hiëronymus en Augustinus is gebeurd bij de montering van het Leuvense triomfkruis. De aanwijzingen in potlood waren dubbelzinnig en de keuze voor de herplaatsing van de kerkvaders was dus moeilijk.
- (11) Op het ogenblik dat de monsters werden genomen, realiseerden we ons nog niet dat de beelden van de medaillons uit dezelfde balk waren gesneden. Om een onderscheid in de verschillende curven te krijgen, was een staal uit een van de nieuwe acanthusbladeren beter geweest. De analyses werden gerealiseerd door Mark Van Strydonck en Ann Maes.
- (12) DOURSTHER H., *Dictionnaire des poids et mesures*, Brussel, 1840, heruitgave Amsterdam, 1965, p. 403.
- (13) De radiografieën zijn gerealiseerd door Guido Van de Voorde.
- (14) De analyses van de monsters van de stoffering zijn uitgevoerd door Yanka Sanyova. Door gebrek aan tijd is het onderzoek onvolledig en onafgewerkt.
- (15) Restaurateurs: Anne-Sophie Augustyniak, Christine Cession, Georges Dewispelaere, Jean-Albert Glatigny, Myriam Serck-Dewaide, Sandy van Wissen.
- (16) DIDIER R., *Sculptures et retables des Anciens Pays-Bas méridionaux des années 1430-1460*, in HECK C. (ed.), *Le retable d'Isenheim et la sculpture au Nord des Alpes à la fin du Moyen-Age*, Colmar, 1989, p. 48-79 (afbeeldingen en commentaar, p. 65-66); STEYAERT J.W., *Beschouwingen over de stijlevolutie van de Brusselse laat-gotische beeldhouwkunst*, in *Laat-gotische beeldhouwkunst in de Bourgondische Nederlanden* (tentoonstellingscatalogus), Gent, 1994, p. 66-89. Volgens M. Franssens wordt het triomfkruis in 1450 opgesteld: FRANSSENS M., *1267-1533, Halle: open deur tot de Europese geschiedenis der Middeleeuwen*, in *De Brabantse Folklore*, nr. 257, Brussel 1988, p. 3-71; «in 1450 zorgde de Halse baljuw Maarten Friaert als kerkmeester voor het grote laatgotische kruis» (p. 33); «Als kerkmeester zorgde Maarten Friaert voor het afbouwen en versieren van de kerk: in 1446 met de prachtige geelkoperen doopvont voor de dan juist voltooide doopkapel. Vier jaar later werd het grote triomfkruis in de hoofdbeuk opgehangen» (p. 35); zie ook: FRANSSENS M., *Recente studies met betrekking tot het beeldhouwwerk van de Sint-Martinusbasiliek te Halle*, onuitgegeven brochure, juni 2000. De vermelding van het jaar 1450 moet met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd omdat de archivalische bronnen waarnaar in deze context wordt verwezen, nog niet werden onderzocht.

Myriam Serck-Dewaide is werfleider van het atelier beeldhouwkunst en afdelingshoofd van het departement conservering aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel. Christine Cession en Jean-Albert Glatigny zijn zelfstandige restaurateurs.

Tenzij anders vermeld, zijn de illustraties eigendom van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium ©

*Aletta Rambaut
m.m.v. Carola Van den Wijngaert*

15DE EN 17DE-EEUWS GEBRANDSCHILDERD GLAS-IN-LOOD UIT DE DOOPKAPEL

◀ Wevers aan het
werk, paneel van
het raam zX (foto
L. De Clercq)

De vroeg 15de-eeuwse glasramen uit de Sint-Martinuskerk van Halle zijn zeldzame overblijfselen van wat ooit deel uitmaakte van een rijk glasraampatrimonium (1). In ons land zijn zij – op het Calvarieraam (1387-1398) in de Sint-Eustachiuskerk te Zichem na – de oudste glasramen die zich nog in situ bevinden.

Naar aanleiding van de restauratiecampagne in de laatste decennia van de 19de eeuw heeft Arthur Verhaegen vroeg- en midden-15de-eeuwse glasfragmenten (raam zX) in de doopkapel ver-

zameld, samen met vier gebrandschilderde 17de-eeuwse panelen (raam zIX) die een schenker met beschermheilige voorstellen (2). Er is nog geen zekerheid over de precieze herkomst van de 15de-eeuwse gebrandschilderde panelen.

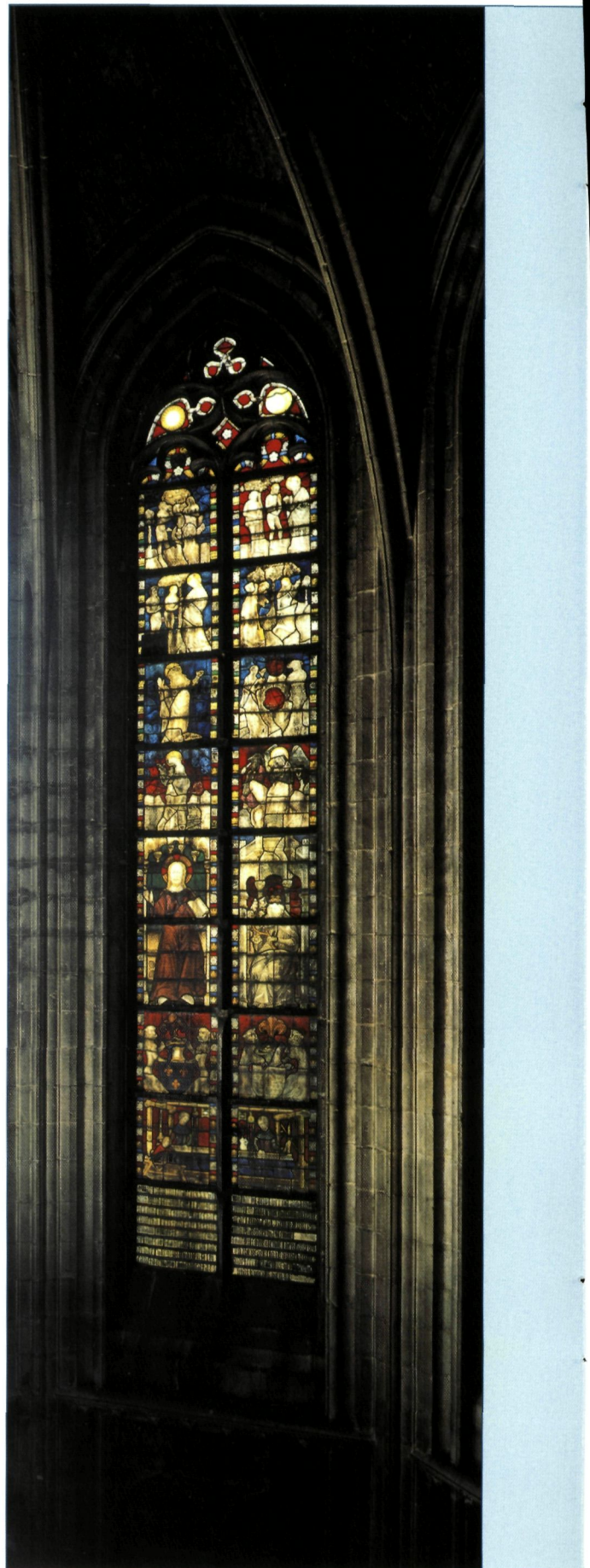
Tijdens reinigingswerken aan het interieur in 1998-1999 werd de precare toestand van de glasramen in de doopkapel vastgesteld. Een demontage drong zich op. Van die gelegenheid maakte de opdrachtgever gebruik om een vooronderzoek te laten uitvoeren.

PROEVE VAN RECONSTRUCTIE VAN DE RESTAURATIEGESCHIEDENIS

Ter voorbereiding van de restauratie van de glasramen maakt glazenier en tevens ingenieur-architect Arthur Verhaegen – in nauwe samenwerking met zijn leermeester Jean Baptiste Bethune – een grondige studie van de herkomst van de 15de- en 17de-eeuwse panelen uit Halle. Hij baseert zich hiervoor zowel op archivalische gegevens als op elementen die uit de context van het gebouw zelf af te leiden zijn. Zo komt hij tot het besluit dat bijvoorbeeld de panelen met de voorstelling van de wevers afkomstig zijn uit raam zVII in het koor en gedateerd kunnen worden tussen 1406 en 1408. Verhaegen vermeldt elf glas-in-loodpanelen uit de 15de eeuw die hij terug op het spoor is gekomen. Ze zijn mogelijk eveneens afkomstig uit de Sint-Martinuskerk. Acht ervan, namelijk de episodes uit de Genesis en de Vlucht naar Egypte, zijn met zekerheid te identificeren met de panelen uit het huidige raam in de doopkapel (panelen 6a en b, 7a en b, 8a en b, 9a en b)(3). Hij maakt ook melding van andere fragmenten die hij als volgt omschrijft: *fragments d'une grande figure de Saint-Antoine, ermite –en- tête et partie supérieure d'un personnage, d'un Pape (?) avec riches décorations architecturales*. Het is nog onduidelijk of de omschrijving van die figuren overeenstemt met de huidige voorstelling van Christus en Jesse (panelen 4a, 5a, 4b & 5b). Hij benadrukt tevens de opmerkelijke technische verfijndheid en de goede toestand van de panelen (4).

In dezelfde periode worden gebrandschilderde glasfragmenten in de andere raamopeningen van de doopkapel teruggevonden, afkomstig van de boorden van verdwenen glas-in-loodpanelen. Ze zijn identiek aan de boorden van de panelen die nu in de doopkapel zijn ingewerkt. Volgens Verhaegen zijn ze een positieve aanwijzing voor de hypothese dat de 15de-eeuwse panelen oorspronkelijk tot de doopkapel behoord hebben. De voorgestelde thema's wijzen ook in die richting.

De verwerking van de schaars overgebleven 17de-eeuwse panelen in het koor vindt Arthur Verhaegen in tegenspraak met de stijl van de rest van het gebouw. Daarom stelt hij voor die panelen te verwijderen, te conserveren en te monteren als een museumvoorwerp, in plaats van ze te vervolledigen en te restaureren (5). Uiteindelijk worden ze in een ander raam (zIX) van de doopkapel ingewerkt.

Iconografie van het raam zX gebaseerd op het artikel van Arthur Verhaegen (1881)

Het eten van de verboden vrucht

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

De verdrijving uit het aards paradijs

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

Adam en Eva voor hun Schepper in het aards paradijs

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

Adam en Eva veroordeeld tot werken na de uitdrijving uit het paradijs

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

*Eerste dag van de schepping :
Schepping van het licht*

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

Het offer van Kaïn en Abel

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

*Vijfde dag van de schepping :
De schepping van de vissen*

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

De vlucht naar Egypte

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

Zegenende Christus

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

Jesse

School der Oude Nederlanden, eerste helft 15de eeuw

Idem

Idem

Wapenschild van een Franse koninklijke prins
(Jean de Touraine ?)

School der Oude Nederlanden, eerste kwart 15de eeuw

Wapenschilden van Jan zonder Vrees, Hertog van Bourgondië

School der Oude Nederlanden, eerste kwart 15de eeuw

Wevers aan het werk

School der Oude Nederlanden, ca. 1408

Wevers aan het werk

School der Oude Nederlanden, ca. 1408

Gedateerde inscriptie

School der Oude Nederlanden, ca. 1408

Inscriptie

School der Oude Nederlanden, ca. 1408

Vet: vóór de restauratie Verhaegen aanwezig in het koor

Vet en cursief: aanvankelijk mogelijk afkomstig uit Halle maar vóór de restauratie Verhaegen op andere plaatst ingewerkt

Vet, cursief en onderlijnd: moeilijk te identificeren, aanvankelijk mogelijk afkomstig uit Halle maar vóór de restauratie Verhaegen op andere plaatst ingewerkt

EERSTE RESULTATEN VAN HET MATERIAAL-TECHNISCH VOORONDERZOEK

Ter voorbereiding van de conservering van de figuratieve gebrandschilderde ramen uit de doopkapel werden de panelen uit de ramen zIX en zX gedomonteerd en in het atelier aan een uitgebreid vooronderzoek onderworpen. Het onderzoek omvat verschillende fasen.

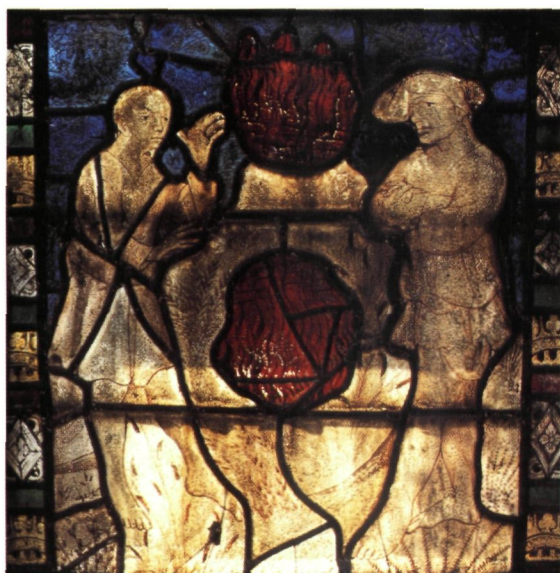
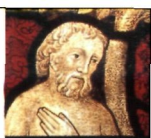
In eerste instantie worden de panelen gefotografeerd, elk paneel met doorvallend licht vanaf de interieurzijde, met opvallend licht vanaf de interieur- en de exterieurzijde. De foto's met doorvallend licht worden gebruikt om de basisschema's op te maken die nadien verwerkt worden met de computer. Op de werkschema's wordt het schadebeeld aangeduid, met name glasbreuk, breuk- en blindlo-

▼
Gekleurd glas is gebruikt voor de achtergrond, de figuren zijn in blank glas uitgewerkt. Identiek gekleurde boorden met torens werden in de overige raamopeningen van de doopkapel teruggevonden naar aanleiding van de restauratie door Arthur Verhaegen (opnamen gemaakt vóór demontage) (foto L. De Clercq)

	2	5
	3	6
1	4	7

1. raam zX:
paneel 3A:
wapenschild	5. raam zX:
paneel 7B:
Offer van Kain
en Abel
2. raam zX:
panelen 4B-5B:
Jesse	6. raam zX:
paneel 8A:
Adam en Eva
voor hun Schep-
per in het aards
paradijs
3. raam zX:
paneel 6A:
Schepping van de
vissen	7. raam zX:
paneel 9A:
Het eten van de
verboden vrucht.
4. raam zX:
paneel 6B:
Vlucht naar
Egypte	

den, lacunes... Corrosieschema's geven informatie over de toestand van het glaslichaam aan zowel de binnen- als de buitenzijde van het glas.

In vele gevallen is *glascorrosie* een aanwijzing voor de ouderdom van het glas. Gezien de vervuiling aan beide zijden van het glas kunnen de glasstukken pas definitief gedateerd worden nadat de panelen gereinigd zijn.

Het blijkt nu reeds duidelijk dat Arthur Verhaegen tijdens de restauratie talrijke glasstukken bijmaakte om bestaande gebroken kalibers te vervangen of om lacunes te dichten. Om de nieuwe gebrandschilderde stukken beter te laten aansluiten bij de oude, in vele gevallen sterk gecorrodeerde fragmenten, werd er een geschilderde imitatiecorrosie aan de interieurzijde aangebracht. Aan de buitenzijde werd een lichtbruin patina aangebracht om een algehele verdonkering te verkrijgen. Dat leidde tot een zeer goede visuele integratie van de nieuwe stukken. In het paneel met de Vlucht naar Egypte is ongeveer de helft van het ongekleurde glas vervangen door nieuwe kalibers, die enerzijds beschilderd zijn met imitatiecorrosie en anderzijds met een lichtbruin patina aan de exterieurzijde.

Het maximaal gebruik van sterk gebroken kalibers getuigt van een extreem archeologische visie op de restauratie van het patrimonium. Verhaegen vermeldt in zijn artikel uit 1881 dat Jean Baptiste Bethune de restauratie van de ramen uit de kooromgang uitvoerde. Waarschijnlijk heeft Bethune een stempel gedrukt op de restauratieopvatting van het glasmaak in de doopkapel. In tegenstelling immers tot bepaalde restauraties van glasmaakensembles uit voorafgaande decennia van de 19de eeuw, die bijna allemaal werden uitgevoerd door het atelier van Jean-Baptiste Capronnier, werden in Halle sterk gebroken kalibers – die zelfs lacunes vertoonden – hergebruikt en vervolgens van nieuw gebrandschilderde aanvullingen voorzien. Gebruikmakend van breukloden werden ze in het paneel verwerkt. Op plaatsen waar de glasschildering was verdwenen of vervaagd, zijn sommige contour- of lijnschilderingen vermoedelijk tijdens de restauratie Verhaegen opnieuw aangebracht en ingebrand. Overschilderingen zijn op verschillende glasoppervlakken aan te treffen: oud glas met aanwezigheid van corrosie waar de schildering vervaagd is of oude ongebrandschilderde stukken die opnieuw werden beschilderd. Deze techniek wordt vandaag niet meer aanvaard omdat ze onomkeerbaar is.

Sommige panelen vertonen een tot nu toe onverklaarbare *zwarte ondoorschijnende korst* op de interieurzijde van voornamelijk oude gebrandschilderde of herschilderde kalibers.

◀ Raam zlx:
paneel 2A: heilige
(opname gemaakt
vóór demontage)
(foto L. De Clercq)

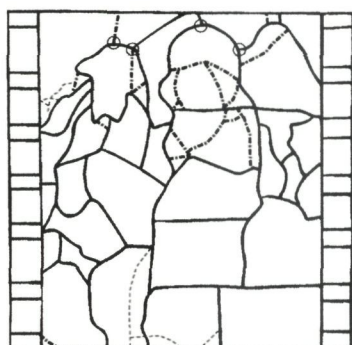
De identificatie blijkt een zeer ingewikkeld proces. Op het glasoppervlak zijn er resten lijnolie aanwezig in de vorm van druppels; die lijnolie werd tijdens de laatste restauratie gebruikt om mastiek aan te maken waarmee de panelen waterdicht werden gemaakt. Gecombineerd met een hoge relatieve vochtigheidsgraad in het kerkgebouw, wordt hierdoor een ideale voedingsbodem gecreëerd voor schimmels. Om de schimmels te identificeren werd de deskundigheid ingeroepen van het Laboratorium voor Farmaceutische Microbiologie (Universiteit Gent) onder leiding van prof. dr. Hans Nelis; assistente Tienne Bauters voerde de scheikundige analyses uit. De interieurzijde van verschillende panelen werd bemonsterd en in cultuur gebracht. Na een paar weken was een zeer bloeiende schimmelcultuur aanwezig. Verschillende schimmelsoorten bleken op de interieurzijde van het glasoppervlak aanwezig, nl. *Aspergillus fumigatus*, een combinatie van *Aspergillus niger* en *Aspergillus fumigatus*, *Mucor* en *Alternaria*.

Naast de identificatie van de aanwezige schimmels zal bijkomend onderzoek verheldering moeten brengen over de juiste toedracht van de zwarte korst op de interieurzijde van bepaalde glasstukken.

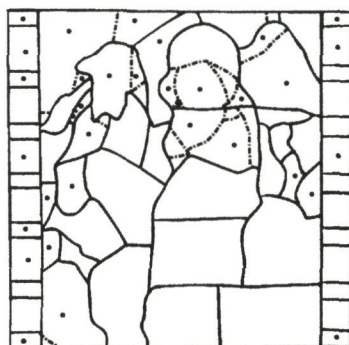
VOORSTEL VAN DE CONSERVATIE-BEHANDELING

15de-eeuwse panelen

Het is noodzakelijk de schimmels te verwijderen, omdat sommige oxaalzuur afscheiden, dat op zich beschadiging van het glasoppervlak veroorzaakt. Schimmels houden ook vocht vast, waardoor glas en lood corroderen. Ontsmetting is aangewezen met afwisselend ethylalcohol, eventueel een mechanische reiniging en tot slot opnieuw ethylalcohol. Een klimaatcontrole in het kerkinterieur moet verhinderen dat de schimmels weer tot ontwikkeling komen. Een beschermende buitenbeglazing kan de koude brug ten opzichte van het glasraam wegnemen. Het gebrandschilderde glasoppervlak blijft hierdoor gevrijwaard van condensatie. Treedt er toch condensatie op, dan zal die afgezet worden op de interieurzijde van het beschermende buitenglas. Een nauwgezette en controleerbare reiniging is van het grootste belang. De interieurzijde is bedekt met een stoffige en vettige roetlaag. Een lichte reiniging met ethanol volstaat om de storende vervuiling weg te halen. De hardnekkige zwarte korsten kunnen enkel met een voorzichtige mechanische reiniging verwijderd worden, maar afhankelijk van het on-

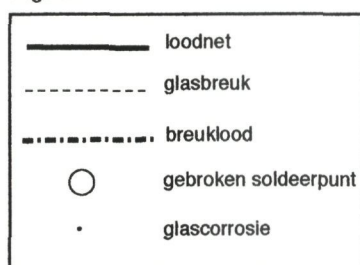

Schema : paneel 6B

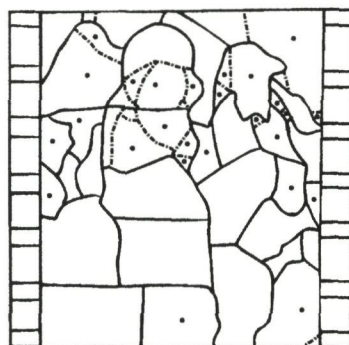

Schema : glascorrosie interieurzijde

Legende

© Werktekeningen : Vooronderzoek Halle
Aletta Rambaut - Carola Van den Wijngaert

Schema : glascorrosie exterieurzijde

◀ Raam zX:
paneel 6B:
Vlucht naar Egypte
1. werkschema
paneel 6B (raam
zX) met aandui-
ding van glas-
breuk, breuk- en
blindlood, lacunes
(Aletta Rambaut –
Carola Van den
Wijngaert)
2. werkschema
paneel 6B (raam
zX) met aandui-
ding van glas-
corrosie aan
de interieur- en
de exterieurzijde
(Aletta Rambaut –
Carola Van den
Wijngaert)

derzoek zal de methode verfijnd moeten worden. De sterk gecorrodeerde glasstukken mogen enkel licht en droog gereinigd worden. De buitenzijde van de panelen is vooral sterk vervuild op de plaatsen waar de windroeden waren bevestigd. Een corrosielaag afkomstig van de verroeste windroeden, bedekt er het glasoppervlak. Het 19de-eeuws lichtbruin patina is aanwezig op de nieuwe aanvullingen en is zelfs op enkele plaatsen verdwenen. Een zorgvuldige reiniging moet ervoor zorgen dat het geïntegreerde beeld, dat juist door het aangebracht patina werd verkregen, niet wordt verstoord.

De gebrandschilderde panelen zullen een maximale conservering krijgen. Al het glas wordt behouden, met inbegrip van de gebroken glasstukken die verlijmd kunnen worden met een niet-vergelende epoxy. Lacunes worden voorzien van aanvullingen. Grote worden aangevuld met glasstukken, beschilderd met traditionele brandschildering, terwijl de kleine lacunes ingegoten worden met kleurloze epoxy die dan koud getouchéerd wordt. Het loodnet is nog voldoende stevig en kan behouden blijven. Een verstevigend kader rond de panelen moet ervoor zorgen dat ze in een optimale conditie teruggeplaatst kunnen worden.

17de-eeuwse panelen

De geschetste problematiek is gelijkaardig voor de 17de-eeuwse panelen met uitzondering van de

hardnekkige zwarte korst. De houding ten overstaan van de reiniging en het behoud van het loodnet zijn identiek. Enkele disparate stukken vergen een aangepaste houding. Het is nog niet uitgemakt of de panelen behouden zullen blijven als relictten van de restauratiegeschiedenis van het glasraam dan wel of ze verwijderd worden en bewaard in het kerkarchief. Door het kleine aantal en de zeer beperkte oppervlakte ligt de eerste optie voor de hand.

ONOPGELOSTE VRAGEN

Door de afwezigheid van bepaalde fondsen in het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, van de kerkfabriek en in het archief Verhaegen, is het momenteel onmogelijk om de restauratiegeschiedenis van het 15de-eeuwse glasraam uit de doopkapel definitief te reconstrueren.

Ook de zwarte korst roept nog steeds vele vragen op. Hebben we hier te maken met een koudschildering of een kalkafzetting afkomstig van de verweerde steen in het maaswerk van het raam? Enkel een nauwkeurige analyse van de samenstelling, die in de nabije toekomst uitgevoerd zal worden, kan een antwoord bieden op die vraag.

►
Raam zX:
paneel 7A:
Schepping van
het licht
(volledig paneel)
(foto A. Rambaut)

EINDNOTEN

(1) Zowel in het koor als in de doopkapel zijn 15de-eeuwse fragmenten verwerkt. Aan de noordzijde van het koor is het glasraam (raam nVIII) ingewerkt van Willem IV van Beieren, graaf van Henegouwen-Holland, en zijn echtgenote Margareta van Bourgondië, dochter van Filips de Stoute. Het kan gedateerd worden in het begin van de 15de eeuw. Christus en de Heilige Maagd zijn gezeten op een bank en worden geflankeerd door de Heilige Gertrudis en de Heilige Catharina.

(2) VERHAEGEN A., *Vitraux anciens à l'église de Notre-Dame de Hal*, in *Bulletin de la Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc*, 1881, p. 385-398; HELBIG J., *De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten*, Antwerpen, 1943, p. 19-20, afb. 22-23; HELBIG J., *Les vitraux médiévaux conservés en Belgique: 1200-1500* (*Corpus Vitrearum Medii Aevi Belgique*, 1), Brussel, 1961, p. 79-118; VANDEN BEMDEN Y., *Middeleeuwen, in Gloed van glas* (tentoonstellingscatalogus), Brussel, 1986, p. 24-25; LAMBRECHTS L., *Glasramengids* (uitgave ter gelegenheid van de tentoonstelling *Gloed van glas*), Brussel, 1986; VANDEN BEMDEN Y., *Geschiedenis van de glasschilderkunst in Vlaanderen*, in VANDEN BEMDEN Y. e.a., *Glas in lood* (*M&L cahier 1*), Brussel, 1992, p. 16, 20, 111-112. Volgens Arthur Verhaegen is de 17de-eeuwse schenker met beschermheilige te identificeren als Filips IV, koning van Spanje: VERHAEGEN A., *art.cit.*, p. 386.

(3) Zie het schema met de iconografie van het glasraam met episode uit de Genesis.

(4) VERHAEGEN A., *art. cit.*, p. 397-398.

(5) VERHAEGEN A., *art. cit.*, p. 386.

*Aletta Rambaut is kunsthistorica en zelfstandig restaurateur van gebrandschilderd glas;
Carola Van den Wijngaert is zelfstandig restaurateur van gebrandschilderd glas.*

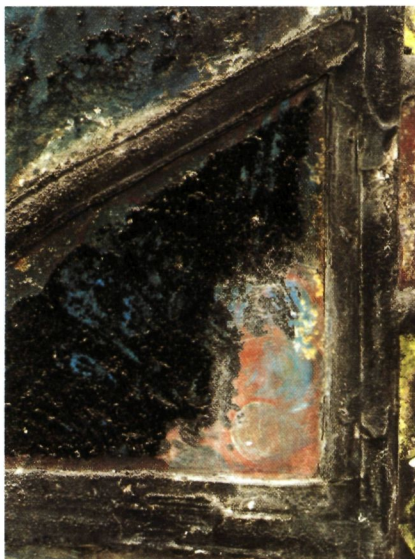
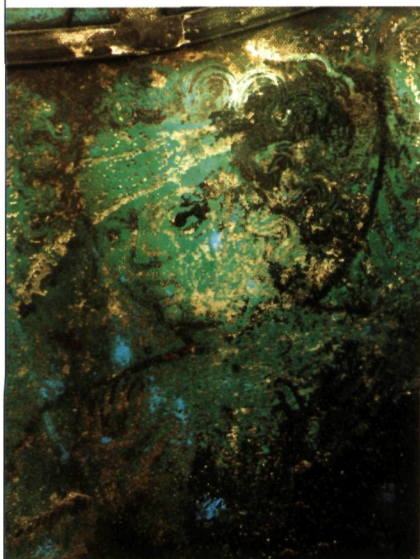
▼
Raam zX:
paneel 7A:
detail linksboven: gebrandschilderde overschildering die waarschijnlijk aangebracht is tijdens de restauratie

Verhaegen en waarbij een gedeelte van de aftekening van het engelengezigtje en het oog opnieuw werden geschilderd (foto A. Rambaut)

▼
Raam zX:
paneel 7A:
detail midden links: reinigingstest van oppervlakkige vervuiling aan de interieurzijde

van een nieuw beschilderd kaliber die zeer waarschijnlijk dateert van de restauratie Verhaegen (foto A. Rambaut)

▼
Raam zX:
paneel 7A:
detail midden rechts: reinigingstest van hardnekkige zwarte korst aan de interieurzijde van een oud kaliber (foto A. Rambaut)

Isabelle Leirens

HET ZUIDPORTAAL: TECHNISCHE STUDIE, CONSERVATIE EN RESTAURATIE

Detail van de
verfijnde en
realistische
voorstelling van
het aangezicht,
de ogen, wangen
en lippen

Over de polychromie op het exterieur van kerkgebouwen in België is nog maar weinig gekend. Drie geschilderde portalen werden tot nu toe bestudeerd: het 14de-eeuwse Betlehemportaal in Hoei (1), fragmenten van het 13de-eeuwse portaal van de Sint-Niklaaskerk in Gent (2) en het portaal van de Sint-Jan-de-Doperkerk in Leuven (3).

Het zuidportaal van de Sint-Martinuskerk in Halle, waar een Maagd met Kind en twee engelen in het timpaan voorgesteld zijn en de Driekoningen aan de westelijke muur, is één van de belangrijkste architecturale en beeldhouwkundige 14de-eeuwse scheppingen in de Nederlanden. Bert Cardon (4) vergelijkt de Madonna met de

Doornikse beeldhouwkunst van omstreeks 1380-1390. De Driekoningen daarentegen roepen remniscenties op aan de Brusselse sculpturen van rond 1400. Uit technisch oogpunt is het portaal relatief goed bewaard en verschaft het interessante informatie over zijn oorspronkelijk uitzicht. Deze bijdrage omvat een studie van de polychromie en van de steen en een beschrijving van de restauratie. Het portaal is interessant door de originele en verfijnde 14de-eeuwse polychromie op de Madonna met Kind en een latere polychromie op de Driekoningen. Het is tevens – met uitzondering van de architectuur – het enige nageenough volledig bewaard polychroom portaal in België.

▲
Moeder met Kind
na behandeling

Sinds 1954 werd gedacht aan de conservering van dit portaal, maar pas in 1992 kreeg het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium de opdracht om de bewaringstoestand van de steen en de polychromie te bestuderen en een conserverings- en restauratievoorstel te formuleren (5). Van 1992 tot 1995 werd driekwart van de behandeling van de beelden en het portaal uitgevoerd en in 1998 werkte een ander team de behandeling af (6). Alle vondsten, nieuwe elementen en waarnemingen werden in een omvattende studie gebundeld om de behandeling in dezelfde geest te kunnen afwerken. Bepaalde vondsten hebben geleid tot nieuwe interpretaties, die we hier willen voorstellen.

MATERIEEL-TECHNISCHE BESCHRIJVING

Het portaal werd oorspronkelijk uit een grijsgele Lediaanse steen gehouwen, een kalkhoudende zandsteen met verspreid glauconiet van het Opper Lutetiaan. Het gewelf werd vermoedelijk uit baksteen opgebouwd en bedekt met een kalkspecie. De zuilen langs de deuren bestaan uit blauwe Doornikse crinoïdale kalksteen.

De beelden zijn vervaardigd uit een kalkhoudende Turoonse Avesnessteen, die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van gegroepeerd glauconiet. Deze steen werd tijdens de 14de-15de eeuw veel gebruikt in Brabant voor stenen beeldhouwwerk. Ondanks zijn gevoeligheid voor weersomstandigheden, werd hij ook aangewend voor buitensculptuur.

De Madonna met Kind is uit één stuk steen gebeeldhouwd (148 x 50 x 34 cm) met uitzondering van de kroon. Om het beeld lichter te maken, is het aan de achterkant uitgehold over bijna de volledige hoogte (81 cm hoog en 16 cm diep). Onder de voet is er een inkeping van 17 cm, die veroorzaakt kan zijn door het vastklemmen van het beeld tijdens het beeldhouwen. De kroon is aan het hoofd bevestigd met een rechthoekig stuk steen (10 x 10 x 3 cm) dat in een voorziene ruimte past.

Voor de stevigheid werden smalle uitstekende onderdelen niet volledig los van het beeld gehouwen: zo is er een stenen 'brug' te zien tussen de mantel en de hand van Maria.

Zowel het voetstuk als de nis moesten aangepast worden om het beeld te kunnen plaatsen: de muur werd aan de achterkant van het beeld verder ingekapt en de sokkel werd met een derde niveau rank-

Nr. 106
Bijlage bij
M&L 19/6
november-
december
2000

Bornem,
Kasteelpark d'Ursel
en omgeving
paviljoen Notelaer
▼

Beschermingen

Inge Roosens

KALMTHOUT:

Kapellensteenweg 410,
Villa De Wijngaard
Monument, 9 mei 2000

De "Villa De Wijngaard" - gebouwd tussen 1905 en 1912 - is een gaaf bewaard landhuis-ensemble met onaangetast exterieur, origineel grondplan, intact bewaarde binnenhuisinrichting, omringend park en bijgebouwen. Het bijhorend park, de bijgebouwen en aanhorigheden zijn opgenomen in de bescherming.

BIERBEEK (Opvelp):

Hoegaardsesteenweg,
Sint-Antonius-Abtkerk
Monument, 15 mei 2000

De Sint-Antoniusabtkerk was in oorsprong wellicht een castrale kapel van de abdij van Maagdendal te Oplinter. De huidige, homogeen classicistische, bak- en kalkstenen plattelandskerk (1770-1772) is omgeven door een volledig ommuurd kerkhof. Verzorgd, homogeen wit geschilderd Louis XV-interieur. Meubilair uit dezelfde periode.

BIERBEEK (Opvelp):

Pastorie met voormalig koetshuis
Monument, 15 mei 2000

Gaaf bewaard voorbeeld van een plattelandspastorie (ca. 1780) in de vorm van een vijf traveeën breed en twee bouwlagen hoog, bak- en kalkstenen dubbelhuis. Het haakse dienstgebouw refereert vermoedelijk naar een oudere bouwphase. Interieur met traditionele binnenindeling en Louis XV-afwerking.

BIERBEEK (Opvelp):

Hoegaardsesteenweg 12,
dorpswoning
Monument, 15 mei 2000

Oudste dorpswoning: eenlaags, vier traveeën groot breedhuis met gevelopschrift SEBASTIEN/PIERRE/1753. Als enige in het dorp bijna volledig opgetrokken in Gobertangesteent met laatbarokke korfboogdeur en ovaal-rond bovenlicht.

BIERBEEK (Opvelp):

Hoegaardsesteenweg 31,
plattelandswoning
Monument, 15 mei 2000

Goed bewaard voorbeeld van een rijkere plattelandswoning (1837). Traditioneel opgevat bakstenen dubbelhuis met twee bouwlagen van vijf traveeën onder pannen zadeldak. Symmetrische voor- en achtergevel.

BIERBEEK (Opvelp):

Velpestraat 37, Jezuïetenhof
Monument, 15 mei 2000

Het "hooghuis" met dienstgebouwen (ca. 1500) werd in 1648 verkocht aan het Leuvense Jezuïetencollege. Ingrijpend verbouwd in 1761 tot een heterogene, bak- en kalkstenen semi-gesloten vierkanthoeve. Twee langschuren (1761 en 1886) verwijzen naar een tijdelijke opdeling van de hoeve.

BIERBEEK (Opvelp):

Dorpskern van Opvelp
Dorpsgezicht, 15 mei 2000

De dorpskern van Opvelp is ontstaan ter hoogte van de kruising van de Velpe en de oude verbindingsweg Leuven-Hoegaarden. Typerend is de "plaetse", een driesvormige verbreding ter hoogte van deze kruising, met geconcentreerde bebouwing en direct erop aansluitend de toegangsdreef tot het verdwenen dorpskasteel.

BIERBEEK (Opvelp):
Berkenhof
Monument, 15 mei 2000

Grote, Brabantse gesloten vierkant-hoeve, gebouwd (1775) door het Leuvense Van Dalecollege, west-vleugel vermoedelijk uit 1862. Monumentale driebeukige langschuur en omvangrijke paarden- en koestallen met Boheemse kappen.

BIERBEEK (Opvelp):
Onmiddellijke omgeving van het Berkenhof
Dorpsgezicht, 15 mei 2000

De akkers en weiden rond het Berkenhof - waaronder de relictten van een ruim 3 ha grote hoogstamboomgaard - vormen de kern van het historisch areaal en zijn tevens bepalend voor de beeldvorming van de monumentale geïsoleerde vierkanthoeve.

ASSE (Relegem):
Poverstraat, Ballonloods van de voormalige Serge Ecksteinkazerne.
Monument, 15 mei 2000

Enig overgebleven exemplaar van een ballonloods opgetrokken ca. 1922 in geklonken vakwerkbouw met invulmetselwerk. De loods maakte deel uit van het belangrijkste militaire luchtvaartcentrum tijdens het interbellum.

Galmaarden (Tollembeek):
Plaats, Sint-Martinuskerk
Monument, 15 mei 2000

De Sint-Martinuskerk (1870-1873) werd gebouwd naar ontwerp van Eugène Carpentier, één van de belangrijkste vertegenwoordigers in Wallonië van de rijpe neogotiek of zgn. "reformed gothic". Basilicale kruiskerk in bak- en natuursteen met forse westtoren, verlaagd transept en door ronde hoektorentjes geflankeerde rechthoekig gesloten koorpartij. Harmonieuze, helder verlichte binnenruimte met uit de oude kerk gerecupereerd meubilair. Altaren in witte natuursteen en een monumentaal brandglasraam.

▲
Roeselare,
Klooster van de
grauwe Zusters

Galmaarden (Tollembeek):
Plaats, Kerkhof
Dorpsgezicht, 15 mei 2000

De Sint-Martinuskerk en het kerkhof met de bakstenen ommuring en het dodenhuisje vormen een opmerkelijke neogotische enclave binnen de dorpskern.

BEGIJNENDIJK (Betekom):
Pater Damiaanstraat 1,
Beltmolenromp
Monument, 15 mei 2000

Molenromp van een beltmolen(1854). Kap en gevucht werden vóór W.O. I verwijderd. In dezelfde periode werd in de molenromp een mechanische maalderij ingericht, die aanvankelijk met stoomkracht en daarna door elektrische motoren werd aangedreven. Latere economische activiteiten omvatten o.a. het malen van sulferbrokken.

ROESELARE:
Nonnenstraat 1,
Klooster van de Grauwe Zusters
Monument, 15 mei 2000

Het klooster van de Grauwe Zusters van Roeselare bezit nog de goed bewaarde kern en de gevel van het oorspronkelijke laatgotische woonhuis. Van de twee verbouwingsfasen - ca. 1700 en tweede helft 19de eeuw - zijn de diverse onderdelen goed bewaard.

LEBBEKE (Wieze):
Nieuwstraat 20,
Hoektorentje van de voormalige burcht
Monument, 15 mei 2000

Bakstenen hoektorentje uit de 16de eeuw, gekenmerkt door verschillende niveaus zonder spiltrappen en een in concentrisch geplaatst metselwerk opgetrokken puntdak.

LEBBEKE (Wieze):
Nieuwstraat 20, Ijskelder
Monument, 15 mei 2000

De ijskelder behoort waarschijnlijk tot de 19de-eeuwse heraanleg van het kasteeldomein, die de neogotische bouwphase van het kasteel voorafgaat.

LEBBEKE (Wieze):
Nieuwstraat 20,
Brugje over de gracht
Monument, 15 mei 2000

Bakstenen brugje dat de site met overblijfsel van het oude kasteel met het zuidelijk gedeelte van het domein verbindt. Het brugje vormt één geheel met de 19de-eeuwse conciërgewoning en de ijskelder.

LEBBEKE (Wieze):
Nieuwstraat 20,
Voormalige conciërgewoning
Monument, 15 mei 2000

De 19de-eeuwse conciërgewoning getuigt van de 19de-eeuwse heraanleg van het domein en is twee verdiepingen hoog, opgetrokken met baksteen en geplaatst onder een schilddak.

LEBBEKE (Wieze):
Nieuwstraat 20, Oranjerie
Monument, 15 mei 2000

De oranjerie maakt deel uit van de 19de-eeuwse herbouwfase van het neogotisch kasteel. Het gebouw, geplaatst onder leischilddak, wordt gekenmerkt door twee driezijdige gevelbeëindigingen, het gebruik van baksteen en 'speklagen' van natuursteen.

LEBBEKE (Wieze):
Nieuwstraat 20,
Inkompertij (pijlers en hekwerk)
Monument, 15 mei 2000

Overblijfsel van het 19de-eeuwse neogotische kasteel, bestaande uit opendraaiende hekvleugels, bekroond met vier driekwartronde pinakeltjes en een geprofileerde topstuk.

LEBBEKE (Wieze):
Nieuwstraat 20, Kasteeldomein
Monument, 15 mei 2000

In oorsprong middeleeuwse opper- en neerhofconfiguratie, met getuigen en bewaarde resten van de gracht en de 19de-eeuwse heraanleg van het domein met noordwaartse uitbreiding (o.a. de aangelegde dreven en de bakstenen afsluitmuur langs de straat).

RONSE:
Savooistraat 223,
Te Nitterveld
Monument, 15 mei 2000

Landhuis in Engelse cottagestijl, opgericht rond 1900 in de omgeving van de Muziekberg, naar ontwerp van de gebroeders Dumont uit Brussel. De tuin werd grotendeels aangelegd in Engelse landschapsstijl. Gaaf bewaard

interieur en meubilair in Engelse cottagestijl, wandschilderingen op doek van Clara Voortman en Jean Delvin. Op het domein zijn een voormalige molen en enkele bedrijfsgebouwtjes bewaard.

MOL:
Postelsesteenweg,
Buitengoor-Meergoor
Landschap, 15 mei 2000

Het landschap 'Buitengoor-Meergoor' te Mol is ontstaan door ingrepen van de mens in het gebied zelf - het creëren van heide en beemden - en in de omgeving - de aanleg van kanalen met een irrigatienet. Het gebied omvat het unieke slenken-bultenmoeras

Bornem,
Kasteelpark d'Ursel
▼

in het Buitengoor, waar door het samengaan van verschillende abiotische factoren een erg gedifferentieerd milieu ontstond, met een respectabel aantal zeer zeldzame planten. In het Meergoor ligt één van de laatste duidelijke voorbeelden van de opbouw en vegetatie van voor de turfwinning uitgebate venen.

BORNEM (Hingene):
Kasteelpark d'Ursel en omgeving
paviljoen de Notelaer
Landschap, 15 mei 2000

De gave hoofdstructuur van het landschap met zijn architecturale elementen getuigt van de historische groei en de impact die de bewoners van het kasteel d'Ursel sinds de 17 de eeuw hebben uitgeoefend op hun omgeving. Het landschap is gelegen op de grens van de alluviale vlakte van de Schelde en een hoger gelegen zandrug. Het gebied kent een grote diversiteit in de vegetatie, landschapsgebruik en een rijke mycoflora. De wielen of doorbraakkolken in het landschap zijn het gevolg van een dijkbreuk in 1554. De minst betreden zones zijn van groot belang voor talrijke vogelsoorten en amfibieën.

MOL:
Graaf de Broquevillestraat 2A,
Sint-Pieter-en-Pauwelkerk
Monument, 15 mei 2000

Middeleeuws bedehuis, herbouwd in 1852 naar een ontwerp van de provinciale bouwmeester Eugène Gife, met hergebruik van oude elementen en met integratie van een waardevol - in hoofdzaak barok - meubilair en kunstbezit.

MOL:
Markt 1A, Gemeentehuis
Monument, 15 mei 2000

Neoclassicistisch, vrijstaand gebouw, opgericht in 1805 als gemeentehuis en vrederecht. Voorbeeld van de in de Franse tijd beoogde suprematie van de staat op de kerk door de letterlijke inplanting van het nieuwe gemeentehuis pal vóór de ingang van de kerk.

MOL:
Markt 5, Baxenshuis
Monument, 15 mei 2000

In kern tot de 16de eeuw opklimmend breedhuis met een 18de-eeuwse gevelordonnantie en later verhoogd en achteraan uitgebreid volume met bewaarde kalkwelfselplafonds en 18de-eeuwse binnendeuren. 20ste-eeuwse inrichting in neo-Lodewijk-XIV-stijl en de dito veranda-uitbouw.

MOL:
Markt 7, Het Steentje
Monument, 15 mei 2000

In kern tot de 16de eeuw opklimmend breedhuis met een 18de-eeuwse gevelordonnantie en later toegevoegd poortrisaliet. Waardevolle 18de-eeuwse rocailleversieringen, in het salon verwerkt in de 20ste-eeuwse aanvullingen in neo-Lodewijk-XIV-stijl.

MOL:
Markt 16A, De 'Oude Post'
Monument, 15 mei 2000

De Oude Post gaat in kern terug tot de 16de-17de eeuw, maar werd later verbouwd. Extérieur en interieur zijn sober. Het oude dakgebinte met bijhorende moerbalken bleef bewaard evenals twee parallelle gewelfde kelders.

MOL:
Markt 22, huis 'De Clercq' of
'de Arend'
Monument, 15 mei 2000

Fraai gedetailleerde herenwoning uit 1912 en achterliggende brouwerijgebouwen van het midden van de 19de eeuw.

MOL:
Markt 24-30, Sint-Lodewijkgesticht
Monument, 15 mei 2000

Fraai gedetailleerde voorbouw met centrale inkom en flankerende directeurswoning en aalmoezenierswoning in neorenaissance uit 1894. Rijkelijk uitgewerkt schrijnwerk in het interieur van de directeurswoning.

MOL:
Markt 32, Huis 'den Engel'
Monument, 15 mei 2000

In kern tot de 16de eeuw opklimmend breedhuis met een grotendeels 18de-eeuws voorkomen met bewaard gebleven 18de-eeuwse kalkwelfselplafonds, 18de-eeuwse binnendeuren en een 18de-eeuws schuifraam.

MOL:
Markt 34, Huis 'de Lelie'
Monument, 15 mei 2000

In kern tot de 16de eeuw opklimmend breedhuis met een grotendeels 19de-eeuws voorkomen en interieur. Vroeg 20ste-eeuwse geveldecoratie van geplazuurde tegels, achterglasschildering en decoratief schrijnwerk.

MOL:
Markt 36
Monument, 15 mei 2000

Enkelhuis van rond de eeuwwisseling waarvan de bovengevel en het raamschrijnwerk behouden bleven. De planindeling en de waardevolle interieurelementen zijn typisch voor deze bouwperiode.

MOL:
Markt 38, Huis Michel
Monument, 15 mei 2000

Qua naam en oorsprong tot de 16de eeuw opklimmend breedhuis dat in 1886 in laatclassicistische stijl werd herbouwd. Van fraai stucwerk en lijsten voorziene voorgevel en kroonlijst op modillons met dropmotief. Grote tuin tot aan de Nete met twee rode beuken en één oude linde.

MOL:
Graaf De Broquevillestraat nr. 2,
Dekenij
Monument, 15 mei 2000

Neogotische dekenij van de Sint-Pieter-en-Pauwelkerk van Mol, opgetrokken in 1910 n.o.v. Jules Taeymans ter vervanging van de oude pastorie in de Molenstraat. Originele indeling en interieur bleven vrijwel intact be-

waard. Het neogotische hekwerk aan de toegangspoort en de dekenijtuin maakt intrinsiek deel uit van het geheel.

MOL:

Graaf De Broquevillestraat nr. 5,
huis Helsen
Monument, 15 mei 2000

Moderne woning, gebouwd in 1934, voor een rijke industrieel naar ontwerp van architect Anciaux met een zeer opmerkelijke traphal en een vernieuwende plattegrond.

MOL:

Edmond Van Hoofstraat 3,
Millegemhof
Monument, 15 mei 2000

Rijkelijk afgewerkte, vrijstaande villa in eclectische stijl met art nouveau-inslag, gebouwd in 1909 voor een rijke industrieel. Verbouwd in 1917 en 1955.

OOSTENDE:

Albert I-Promenade 21,
pand "La Tourelle"
Monument, 30 mei 2000

De familievilla "La Tourelle" is een zeldzaam restant van Belgische zeedijkarchitectuur uit de Oostendse belle époque. De ligging aan een bocht van de zeedijk verleent het pand een uitzonderlijk beeldbepalend karakter.

MIDDELKERKE:

Henri Jasparlaan 173,
VILLA 'LES ZÉPHIRS'
Monument, 30 mei 2000

De villa in Westende-Bad werd in 1903 ontworpen door architect O. Van Rysselberghe. De villa bewaart een verzorgd interieur met onder meer de behouden art nouveau aankleding, de fraai uitgewerkte badkamer en de kelderkeuken.

TIELT:

de kasseiweg
Monument, 30 mei 2000

De kasseiweg maakt deel uit van een landschappelijk waardevolle omge-

ving, met tal van ruime zichten en is een getuige van de ontwikkeling van het infrastructuurnet vanaf de 18de eeuw. Langs- en dwarsprofielen zijn typerend voor een kasseiweg doorheen een beekvallei.

HEUVELLAND (Wijtschate):

Gapaardstraat 2,
Buizenfabriek Dumoulin.
Monument, 31 mei 2000

De buizenfabriek Dumoulin werd gebouwd ca. 1920 en was van groot belang in de context van de intensieve wederopbouw na W.O. I in de verwoeste frontstreek. Na W.O. II kende het bedrijf een uitbreiding waarvan meerdere elementen (o.a. meerlagige droogloodsen, een kleitoren en een dieselmotor) nog bewaard bleven.

HEUVELLAND (Wijtschate):

Gapaardstraat 2,
Onmiddellijke omgeving van
Buizenfabriek Dumoulin.
Dorpsgezicht, 31 mei 2000

De site van de voormalige steenbakkerij is een beeldbepalend ensemble in de onmiddellijke omgeving van Mesen. De site wordt gekenmerkt door de compacte opstelling van de verschillende onderdelen van de buizenbakkerij en door de gedeeltelijk nog aanwezige kleiputten.

GROBBENDONK:

Ter Duinen
Landschap, 31 mei 2000

Vrij ongerept stuifduincomplex met grote niveauverschillen op een kleine oppervlakte. Het is een belangrijk overblijfsel van de eens zo talrijke stuifduinen langsheen de Grote en de Kleine Nete.

BIERBEEK (Korbeek-Lo):

Bierbeekstraat 89,
Kasteel Vijverhof
Monument, 13 juni 2000

Laat neoclassicistisch kasteel (1911-1912) gebouwd in opdracht van baron

R.F.L. de Schoutheete de Tervarent en in de jaren '20 vrijwel volledig gereconstrueerd. Voor het interieur werd rijkelijk geput uit diverse Lodewijkstijlen.

BIERBEEK (Korbeek-Lo):

Bierbeekstraat 89,
Tuinpaviljoen in het domein
Vijverhof
Monument, 13 juni 2000

Neoclassicistisch geïnspireerd tuinpaviljoen (ca. 1850) met palladiaans portiek op het gelijkvloers, een bekroning met driehoekig fronton en een merkwaardig overwegend met directoiremotieven beschilderd interieur.

BIERBEEK (Korbeek-Lo):

Bierbeekstraat 89,
Ijskelder in het domein Vijverhof
Monument, 13 juni 2000

Ijskelder (ca. 1850) in de vorm van een bakstenen cilindrische structuur met ellipsodaal gewelf toegankelijk via een kort recht sas.

BIERBEEK (Korbeek-Lo):

Bierbeekstraat 89,
Domein Vijverhof en omgeving
Dorpsgezicht, 13 juni 2000

De mogelijkheden van de beekdalsite werden tijdens de aanleg van het park in het midden van de 19de eeuw optimaal benut. De beemden en bosjes ten oosten van het kasteel vormen de visuele voortzetting van de parkaanleg. Bij de aanplanting werd gebruik gemaakt van een aantal zeldzame boomsoorten.

BIERBEEK:

Bevekomstraat 47,
het Bordingenhof met bakhuis
Monument, 13 juni 2000

Het Bordingenhof is een 18de-eeuwse, Brabantse gesloten vierkanthoeve opgetrokken in baksteen en Gobertange met als eigenaardigheid de complexe vorm van het woonhuis met zijn langs drie zijden opengewerkte gevelpartijen.

BIERBEEK:

de onmiddellijke omgeving van het Bordingenhof

Dorpsgezicht, 13 juni 2000

De akkergronden rond het Bordingenhof behoren tot het historische areaal dat traditioneel bestond uit weidegronden aansluitend op de Mollendaalbeek en akkers op de hogergelegen gronden aan de overzijde van de straat.

LINTER (Orsmaal-Gussenhoven):

Helen-Bosstraat 30,

Hof Ten Steen

Monument, 13 juni 2000

Het hof ten Steen van Orsmaal is een kleine, middeleeuwse waterburcht waarvan nog belangrijke bovengrondse resten bewaard bleven. Ondanks de demping van de grachten en een vrijwel volledige heropbouw na de blikseminslag van 1868 zijn het oorspronkelijke silhouet en de structuur van het gebouw bewaard gebleven.

LINTER (Orsmaal-Gussenhoven):

3e Regt. Lansiersstraat,

Sint-Pieterskerk

Monument, 13 juni 2000

De Sint-Pieterskerk gaat terug tot een voormalige eigenkerk uit de periode 1106-1131 vlakbij de primitieve burcht van Godfried met de Baard. De huidige Sint-Pieterskerk (1765) met haar sfeervolle omkadering van bakstenen muren en hekkens is een mooi voorbeeld van een bescheiden, classicistische in bak- en natuursteen opgetrokken plattelandskerk. De binnenruimte is eveneens classicistisch uitgewerkt.

LINTER (Orsmaal-Gussenhoven):

Helen-Bosstraat,

Smidskapel

Monument, 13 juni 2000

Neoclassicistische votiefkapel met octogonale plattegrond, uitgevoerd in bak- en natuursteen met natuurleien schilddak. Verzorgde binnenruimte met mozaïek-marmervloer.

LINTER (Orsmaal-Gussenhoven):

Dorpskern van Orsmaal

Dorpsgezicht, 13 juni 2000

Met het hof ten Steen en de ommuurde Sint-Pieterskerk in zijn onmiddellijke nabijheid vormt de dorpskern van Orsmaal een opmerkelijk groene enclave, die verwijst naar de oude feodale site van de hertogen van Brabant.

LENNIK (Gaasbeek):

Winkelstraat,

de kerkhofmuur van de O.L.V.-kerk

Monument, 13 juni 2000

De omlopende bakstenen ommuring met smeedijzeren hekken en karakteristiek getrappt verloop zorgt voor een beeldbepalende en sfeervolle omkadering van kerk en kerkhof.

LENNIK (Gaasbeek):

Donkerstraat 21,

Pastorie en bakstenen tuinmuur

Monument, 13 juni 2000

De pastorie van Gaasbeek is een sobere, vroegclassicistische plattelandspastorie in de vorm van een volledig in baksteen opgetrokken, vijf traveeën breed dubbelhuis. Ze is omgeven door een ruime, vrijwel volledig ommuurde tuin.

LENNIK (Sint-Kwintens-Lennik):

Markt, Kerkhofmuur

Monument, 13 juni 2000

De overwegend in baksteen met hardstenen dekplaten uitgevoerde ommuring, die voorzien is van hardstenen hekpijlers zorgt voor een sfeervolle en beeldbepalende omkadering van de kerksite.

LENNIK (Sint-Kwintens-Lennik):

Markt, Kerkhof

Dorpsgezicht, 13 juni 2000

Het kerkhof van de Sint-Kwintenskerk biedt naast een boeiend overzicht van de stilistische evolutie in de graftekens eveneens een waardevolle verzameling van 18de-eeuwse grafkruisen.

ARDOOIE:

Marktplaats 9-11,

Tuin en binnenkoer van de voormalige brouwerij Vanden Bussche

Dorpsgezicht, 13 juni 2000

De tuin en de binnenkoer zijn open ruimten, die intrinsiek deel uitmaken van het familiale brouwerijbedrijf. De tuin was er voor de ontspanning, de binnenkoer was de plaats waar de goederen konden gelost en geladen worden.

TONGEREN:

Maastrichterstraat 26-28,

uitbreiding pand Dommershausen

Monument, 13 juni 2000

Twee laatgotische diephuizen (ca.1500) in stijl- en regelwerk, in de fase van verstening, allebei met typisch laatgotische kruiskozijnen aan de achtergevel.

VOEREN (Sint-Martens-Voeren):

Dorpstraat 49,

Hoeve "Den Hof"

Monument, 16 juni 2000

Van de gebouwen van het voormalige leenhof resteren nog het woonhuis uit de eerste helft van de 18de eeuw, aangepast in de 19de eeuw tesamen met de hekpijlers van de inkom. De motte met omgrachting en de muurresten van een donjon verwijzen naar de middeleeuwse fase.

VOEREN (Sint-Martens-Voeren):

Dorpstraat,

Omgeving van de hoeve "Den Hof"

Dorpsgezicht, 16 juni 2000

De omgeving van de hoeve "Den Hof", die integrerend deel uitmaakt van de historische leenhofs-site is ongewijzigd gebleven sinds de toestand weergegeven op de Ferrariskaart (1781-1788) en de kadastrale kaart van Popp (1876).

Literatuur

EEN NIEUW RESTAURATIE- VAKBLAD: CR

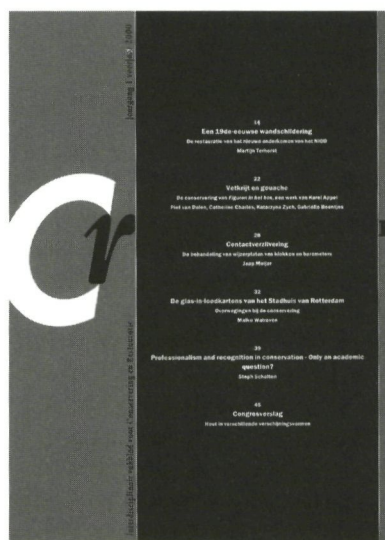
De Nederlandse restauratorenverenigingen IIC-Nederland, TRON, VAR en VeRes lieten in 1997 hun afzonderlijke mededelingenbladen fuseren tot het verenigingsblad CARE. Begin dit jaar werd het tijdschrift verzelfstandigd en ondergebracht in een onafhankelijke stichting onder de nieuwe naam: Cr, interdisciplinair vakblad voor Conservering en Restauratie. Cr wil zich niet alleen op het Nederlandse, maar ook op het Belgische vakgebied richten.

Inhoud

Cr is een onafhankelijk vakblad ontstaan voor professionals, werkzaam op het vakgebied van conservering en restauratie van roerend en onroerend cultureel erfgoed. Cr informeert over nieuws en actualiteiten op het vakgebied, waaronder:

- nieuwe materialen, gereedschappen en technieken,
- 'casestudies' en restauratieverslagen,
- recent wetenschappelijk onderzoek,
- discussies over opleidingsniveaus, beroepserkenning en restauratie-ethiek,
- beleidsvoering van overheden en musea,
- nieuws van vakorganisaties en ondersteunende instellingen,
- cursussen, congressen en nieuwe publicaties.

Naast traditionele restauratiedisciplines als schilderijen, papier, hout en textiel, komen ook jongere disciplines zoals fotografisch materiaal en kunststoffen aan bod. Daarnaast is er aandacht voor interdisciplinaire samenwerking bij de conservering van interieurs, monumenten en kunst in de openbare ruimte.

SPCR

Cr is een uitgave van de Stichting Publicaties Conservering en Restauratie (SPCR). De SPCR heeft als doelstelling het bevorderen van de interdisciplinaire verspreiding en uitwisseling van kennis en ervaring op het gebied van de conservering en restauratie van cultureel erfgoed. Het tijdschrift wordt gesubsidieerd door de Mondriaan Stichting, stimuleringsfonds voor de beeldende kunsten, vormgeving en museale activiteiten. De SPCR wil personen en instellingen, die hiertoe zelf geen middelen hebben, de mogelijkheid bieden om middels een artikel of themanummer aandacht te vragen voor een conserveringsproject of -onderzoek, of de lezingen van een relevant congres. Naast publicatieruimte in het tijdschrift kan hierbij ook redactionele ondersteuning geboden worden.

Oproep

Cr wil de samenwerking en kennisuitwisseling tussen Nederland en België op het gebied van cultuurbehoud en restauratie bevorderen door bijdragen uit beide landen te publiceren en het blad in beide landen te verspreiden. De redactie van Cr zou graag samenwerken met Belgische organisaties en instellingen op het gebied van cultuurbehoud, bijvoorbeeld door artikelen over lopende of voltooide projecten en onderzoeken te publiceren, of een themanummer bij een congres of

evenement te doen verschijnen. Zij roept op om persberichten, voorstellen voor artikelen en andere kopij te zenden aan het redactieadres hieronder. De redactie zoekt ter bevordering van de samenwerking een vaste correspondent, die de redactie van tijd tot tijd wil informeren over activiteiten en ontwikkelingen op het vakgebied in België. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met de hoofdredacteur van Cr, mw. drs. Andréa Kroon, op het onderstaande redactieadres.

Abonnementen

Cr verschijnt 4 x per jaar. Er zijn verschillende abonnementsstarieven mogelijk:

- kortingstarief (leden IIC-NL, VAR, TRON en VeRes): NLG 75,-
- basistarief (overige particulieren): NLG 90,-
- instellingstarief (bibliotheken, musea, archieven e.d.): NLG 115,- (instellingen komen niet in aanmerking voor het kortingstarief)

Losse nummers van Cr kunnen worden nabesteld voor NLG 25,- per stuk; oude nummers van het inmiddels opgeheven tijdschrift CARE (1997-1999) voor NLG 12,50 per stuk. De inhoudsopgave van de tot nu toe verschenen nummers is te vinden op de website: www.conserveer.nl.

Meer informatie

Meer informatie kan u op aanvraag worden toegezonden en is ook te vinden op de website: www.conserveer.nl (deze website geeft tevens informatie over de Nederlandse restauratorenverenigingen IIC-Nederland, TRON, VAR en VeRes). In de nabije toekomst zal de website volledig worden herzien en zullen ook artikelen uit Cr op de site worden gepubliceerd.

Redactie Cr
Postbus 76709
1070 KA Amsterdam
Nederland
Telefoon: +31 (0)20 3054522/523
Fax: +31 (0)20 3054500
E-mail: cr@conserveer.nl
Website: <http://www.conserveer.nl>

**BULLETIN VAN DE
BEROEPSVERENIGING VOOR
CONSERVATORS-
RESTAURATEURS VAN
KUNSTVOORWERPEN
BRK/APROA**

De BRK/APROA geeft een driemaandelijks informatief tijdschrift uit. Een greep uit de inhoud van het laatste nummer (september 2000): een artikel over retouches en lacune-invullingen bij glasraamrestauratie, een verslag van de studiedag rond wandtapijten, een verslag van het APEL-project (een lopend Europees project over de juridische, wettelijke en professionele verantwoordelijkheid van de conservator-restaurateur), een voorstelling van de ICCROM-cursus over steenrestauratie in Venetië, een verslag van het congres Asmosia (Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity), aankondiging van de tentoonstelling Met passer en penseel recensies over enkele recente publicaties: Doorgelicht, een publicatie van het Glas Informatie Centrum GIC; Kleur in de modernistische architectuur, M&L en tenslotte Restauratie en Dossier, twee nieuwe publicaties van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen.

Abonnementen kosten 700 BF (400 BF voor studenten).
Inlichtingen: Jacques Vereecke,
Boulevard E. Bockstael 70,
1020 Brussel,
tel en fax: 02/420 39 18.

Jo Braecken

DE KEUZE VAN M&L

Le Corbusier

Paris-Chandigarh

Klaus-Peter Gast

Basel, Birkhäuser, 2000, 192 p.,
ISBN 3-7643-6291-X

Analyse van de ontwerpprincipes die ten grondslag liggen aan enkele van de belangrijkste realisaties en theoretische modellen uit het oeuvre van Le Corbusier, met de klemtoon op de experimentele witte villa's in de omgeving van Parijs en het bijna mystieke brutalisme van de regeringsgebouwen in Chandigarh. In tekst en beeld wordt de rationele, constructieve en intuïtieve dimensie van deze architectuur ge-reveleerd.

Oswald Haerdtl

Architekt und Designer 1899-1959

Adolph Stiller (red.)

Wenen, Verlag Anton Pustet, 2000,
285 p., ISBN 3-7025-0402-8

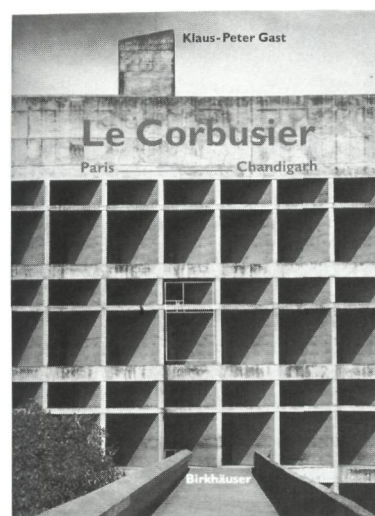
Monografie met oeuvre-catalogus over de Weense modernist Oswald Haerdtl (1899-1959) naar aanleiding van een overzichtstentoonstelling na ontsluiting van zijn archief. Als assistent van Josef Hoffmann nauw verbonden met de Wiener Werkstätte, architect van onder meer het Oostenrijks paviljoen op de Wereldtentoonstellingen van 1935 in Brussel en 1937 in Parijs, na de oorlog auteur van de herinrichting van het Bundeskanzleramt, talrijke cafés, winkels en tentoonstellingsconcepten, en ontwerper van glaswerk.

Eileen Gray

Caroline Constant

Londen, Phaidon, 2000, 256 p.,
ISBN 0-7148-3905-1

Fraai vormgegeven monografie met oeuvre-catalogus over de van oorsprong Ierse designer en architecte Eileen Gray (1878-1976), vanaf 1902

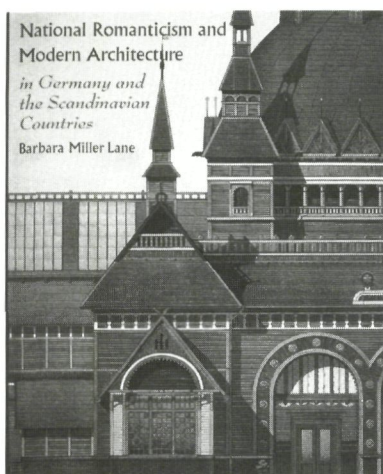
in Parijs, die in de jaren 1910 en '20 met luxueus lakwerk en tapijntontwerpen wist door te dringen tot de top van de Franse decoratieve kunsten, om vervolgens enkele iconen van de Moderne Beweging te scheppen. Naast de alom bekende meubelstukken, ligt het accent vooral op de architectuur, met name de villa E.1027 in Roquebrune-Cap Martin, een gemeenschappelijk project met Jean Badovici, later van muurschilderingen voorzien door Le Corbusier.

National Romanticism and Modern Architecture in Germany and the Scandinavian Countries

Barbara Miller Lane

Cambridge, Cambridge University Press, 416 p., ISBN 0-521-58309-8

Lijvige studie over de nationaal romantische stroming in de architectuur van Duitsland en Skandinavië in de periode 1890-1920. Gebaseerd op lokale volkskundige tradities en terugrijpend naar middeleeuwse modellen, bracht deze regionale variant van de Arts & Crafts een nieuwe vorm van vooral huiselijke maar ook monumentale architectuur voort, die via het werk van onder meer Saarinen, Ostberg, Poelzig, Nyrop en Riemerschmidt, als een belangrijke wegbereider van het modernisme geldt.

Bauhaus

Kunstschule der Moderne

Rainer K. Wick

Ostfildern, Hatje Cantz Verlag, 2000,
ISBN 3-7757-0800-6

Heruitgave van een omvattend standaardwerk (eerste uitgave 1982) dat de pedagogische concepten van het Bauhaus overzichtelijk bundelt. Afzonderlijke analyse van de onderwijsconcepten van Bauhaus-docenten Gropius, Meyer, Mies, Itten, Moholy-Nagy, Albers, Kandinsky, Klee, Schlemmer en Schmidt, aangevuld met bijdragen over de historie van het Bauhaus, de voorgeschiedenis, de receptiegeschiedenis van het onderwijsconcept in Duitsland en zijn voortzetting in de VSA.

Munich and Memory

Architecture, Monuments and the Legacy of the Third Reich

Gavriel D. Rosenfeld

Berkeley, University of California Press, 2000, p., ISBN 0-520-21910-4

Cultuurhistorische studie over de wederopbouw en de stedelijke ontwikkeling van München, de voormalige hoofdstad van het Nazisme, na 1945, als afspiegeling van de moeilijke verwerking van het oorlogsverleden en van het Duitse collectieve geheugen met betrekking tot het Derde Rijk. De wederopbouw als voorwerp van constante controverse tussen traditionalisten en modernisten om af te rekenen met een bezwaard verleden.

Building a better tomorrow

Architecture in Britain in the 1950s

Robert Elwall

Chichester, Wiley-Academy, 2000,
128 p., ISBN 0-471-98707-7

Introductie op de architectuur van de jaren '50 in Groot-Brittannië door middel van een becommentarieerde selectie van architectuurfoto's uit de collectie van het RIBA. Rond de thema's opvoeding, huisvesting, transport, religie, kunst en nijverheid wordt een gediversifieerd beeld getoond van de ontwikkeling van de Britse architectuur beginnend met de restrictief collectieve wederopbouwperiode, het legendarische *Festival of Britain* en de 'New Town'-beweging en eindigend met de 'property boom' en het 'New Brutalism'.

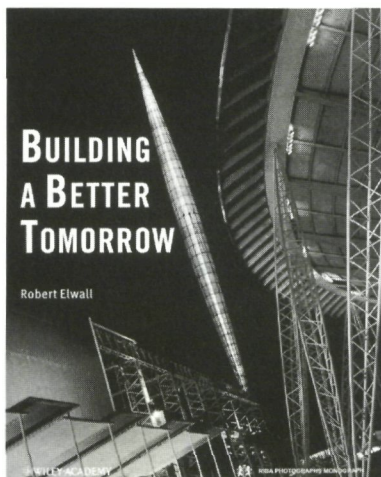
The Curves of Time

the memoirs of

Oscar Niemeyer

Londen, Phaidon, 2000, 192 p.,
ISBN 0-7148-4007-6

Autobiografie van de Braziliaanse architect Oscar Niemeyer (*1907), één van de protagonisten van de architectuur van de 20ste eeuw, naast honderden projecten auteur van onder meer het lyrische Pampulha en het visionaire Brasilia. Informele, onderhoudende inkt in de filosofie, de politieke overtuiging en de vele passies – familie, vrienden, het sensuele Brazilië, vrouwen, kunst en literatuur – die de sleu-

tel vormden tot een bewogen leven vol architectuur, geïllustreerd met een reeks schetsen en archiefphoto's.

L'Histoire de l'Architecture en France Emergence d'une discipline (1863-1914)

Simona Talenti

Parijs, Picard, 2000, 289 p.,
ISBN 2-7084-0585-3

Historiografische studie over de architectuurgeschiedenis als discipline in Frankrijk, met de klemtoon op de periode 1863 tot 1914, de hoogdagen van onder meer Viollet-le-Duc, Ramée, de Baudot en Ruprich-Robert, waarin talloze globale op partiele architectuurhistorische studies het licht zagen, ondersteund door een continue beeldtechnische progressie en een vermenigvuldiging van de onderwijsinstellingen en de pedagogische benaderingen.

Des Monuments historiques au Patrimoine

Du XVIIIe siècle à nos jours, ou "les égarements du coeur et de l'esprit"

Françoise Bercé

Parijs, Flammarion, 2000, 226 p.,
ISBN 2-08-01-2803-5

Studie over de geschiedenis van de monumentenzorg in Frankrijk vanaf de 18de eeuw tot vandaag, opgebouwd rond drie sleutelperiodes: de Julimonarchie met de oprichting van de Service des Monuments historiques, de wet op de monumentenzorg van 1913 en de jaren '60 met het Charter van Venetië, en met de appreciatie van het monument doorheen zijn restauratiegeschiedenis als leidraad.

Moderne architectuur in Brussel

Patrick Burniat, Pierre Puttemans en Jos Vandenbreeden

Brussel, Les Editions de l'Octogone,
2000, 324 p., ISBN 2-930076-42-9

Handige drietalige (Nederlands/Frans/Engelse) gids voor de architectuur van de 20ste eeuw in

de Brusselse agglomeratie, een volledig herziene en aangevulde versie van een uitgave die opklimt tot 1978. Ruim 400 bouwwerken, gekozen omwille van hun stedenbouwkundig, architecturaal of artistiek belang, geografisch onderverdeeld in zeven zones en chronologisch geordend, telkens geïllustreerd en voorzien van een technische fiche en een beknopte toelichting, aangevuld met de nodige registers en kaartmateriaal.

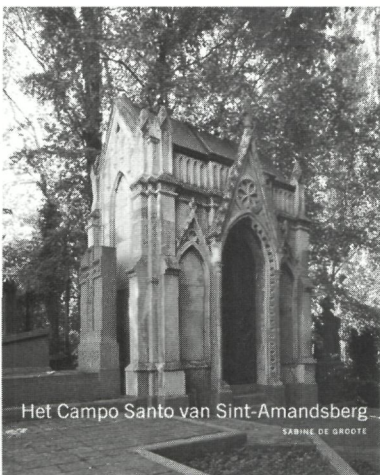
Het Campo Santo van Sint-Amansberg

Sabine De Groot
Gent, Provinciebestuur
Oost-Vlaanderen, 2000, 76 p.

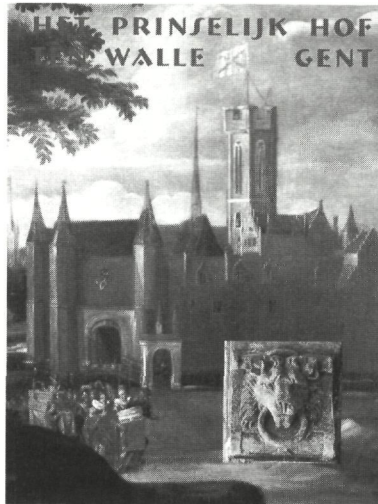
De Westerbegraafplaats van Gent An Hernalsteen

Gent, Provinciebestuur
Oost-Vlaanderen, 2000, 60 p.

Twee nieuwe deeltjes in de almaar groeiende reeks Kleine Cultuurgidsen, ditmaal gewijd aan de twee belangrijkste Gentse begraafplaatsen, beide althans ten dele beschermd als monument. De gids voor het Campo Santo, gesticht in 1847, beperkt zich tot de "heldenheuvel", met een uitzonderlijke concentratie indrukwekkende graftekens voor de elite van het 19de-eeuwse culturele, economische en politieke leven. De gids voor de Westerbegraafplaats, in 1867 door Adolphe Pauli ontworpen als een 'jardin des morts', bezoekt een 40-tal

Het Campo Santo van Sint-Amansberg
SABINE DE GROOT

graftekens onderverdeeld naargelang type, gezindte of verdienste.

Het Prinselijk Hof Ten Walle in Gent

Marie Christine Laleman (red.)
Gent, G.V.S.A., 2000, 272 p.
Te bestellen: G.V.S.A.,
Vijfwindgatenstraat 2, 9000 Gent,
900,-BF + 150,-BF porto,
rek. 441-2072001-35

Bundel bijdragen als neerslag van een onderzoeksproject rond het Gentse Prinsenhof, ooit een burggrafelijk mottekasteel en eerste verblijfplaats van Karel V, vandaag een gefragmenteerd relict in een stille, wat vergeten stadsbuurt. Inventarisatie en reconstructie van het verleden via opgravingen, muur- en archiefonderzoek, getuigenissen van 19de-eeuwse oudheidkundigen, in een poging tot herwaardering.

Bouwhistorie in Nederland

Kennis en bescherming van gebouwen
G. van Tussenbroek (red.)
Utrecht, Uitgeverij Matijds, 2000,
127 p., ISBN 90-5345-1633

Introductie tot het bouwhistorisch onderzoek, met een overzicht van de bijdrage die deze nog jonge wetenschap tot nu toe heeft geleverd aan de kwaliteit van de monumentenzorg in Nederland, gekoppeld aan een praktijkgerichte gids. Bundel samengesteld door de Stichting Bouwhistorie Nederland naar aanlei-

ding van de instelling van een bijzondere leerstoel Bouwhistorie aan de Universiteit van Leiden.

Sir John Vanbrugh and Landscape Architecture in Baroque England 1690-1730

Christopher Ridgway en Robert William (red.)
Stroud, Sutton Publishing, 2000, p.,
ISBN 0-7509-2190-0

Bundel met een tiental bijdragen gewijd aan de tot op heden ondergewaardeerde rol van Sir John Vanbrugh (1664-1726), auteur van adellijke paleizen als Castle Howard en Blenheim Palace, in de ontwikkeling van de barokke tuin- en landschapsarchitectuur in Engeland in de periode 1690-1730. Artikels over onder meer domeinbeheer, de introductie van exotische planten, de Indische jaren van Vanbrugh, zijn tuinontwerpen, zijn interactie met tijdgenoten, zijn invloed en reputatie van 1720 tot nu.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen Graaf de Ferrarisgebouw Koning Albert II-laan 20 – bus 7 1000 Brussel (tijdens de kantooruren)
Tel. 02/553.82.27 – fax. 02/553.82.05
E mail: Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

▲
Detail van
het Jezuskind,
na behandeling

▼
Het zuidportaal
van de Sint-
Martinuskerk
Het timpaan
vóór behandeling

werkmotieven verbreed. Op de rug van het Kind werden tot nu toe ongeïdentificeerde tekens aangetroffen.

De twee musicerende engelen (98 x 40 x 20 cm) zijn eveneens uit één stuk steen gehouwen en aan de achterkant uitgehold (60 x 10 x 9 cm). Het is uitzonderlijk dat de uitholling zo diep gaat, ter hoogte van het middel van de engel met viool is de steen maar 1 tot 4 cm diep.

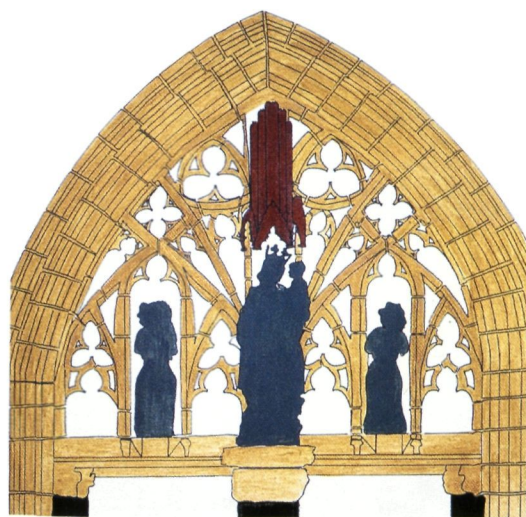
De Driekoningen daarentegen zijn aan de achterkant niet uitgehold. Ze zijn op een hoogte van 2,30 m in een nis op driezijdige pilasters geplaatst en meten bij benadering 128 x 45 x 32 cm. Hier ook moesten bepaalde gedeeltes opnieuw gehouwen worden om de beelden in de nissen in te passen en werd de muur achter het middelste beeld lichtjes uitgehold.

DE BEHANDELINGEN IN HET VERLEDEN

Structurele ingrepen

Tussen 1876 tot 1880 werden belangrijke restauratiewerken aan het portaal gepland (7). Verschillende stukken moesten hermaakt worden, maar eerst moesten er gipsafdrukken genomen worden om van de originelen kopieën te maken. Bij een vergelijking van de lijst van de te vervangen stukken met de daadwerkelijk uitgevoerde restauratie, wordt duidelijk dat er minder delen hermaakt zijn dan voorzien. Alleen de zes baldakijnen en het onderste deel van de oostelijke muur werden vervangen. Voor de restauratie van de oostelijke muur werd Gobertange gebruikt, een kalkzandsteen uit het subcontinentaal Lutetiaan, die in de 19de eeuw frequent gebruikt werd. Deze identificatie werd bevestigd door verslagen in de archieven van Halle. De beeldhouwde gedeeltes daarentegen zijn uit Reffroy gehouwen, een kalkhoudende oölitische, crinoïdale, koraalachtige steen uit Portland.

Mogelijk werd in de 19de eeuw een steenverharding met natriumsilicaat uitgevoerd. Op verschillende plaatsen op de westelijke en oostelijke muur waren zoutkristallisaties merkbaar. De analyses (8) duiden op een grotere aanwezigheid van natriumsulfaten en siliciumdioxide op de oppervlakte. Witte en grijze cementvoegen dateren waarschijnlijk van restauratiecampagnes aan het einde van de 19de of de 20ste eeuw.

▲ Oorspronkelijk zijn drie verschillende steensoorten gebruikt: grijsgele Lediaanse steen (geel oker) voor de architecturale gedeeltes, blauwe Doornikse steen (zwart) voor de zuilen langs

de deuren, en Avesnessteen (groen) voor de beelden. In de 19de eeuw werd de oostelijke muur vervangen door Gobertange (blauw) en de beeldhouwde delen door Reffroy (rood)

DE POLYCHROMIE

Datering van de polychrome ingrepen op de beelden

De polychromie van de architecturale onderdelen werd in situ bestudeerd, die van de beelden in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Daarbij kwamen belangrijke overblijfselen van verfijnde polychromie aan het licht. De beelden zijn meer dan eens overschilderd, maar alleen de oudste

Enkele technische observaties: de hechting van de kroon op het hoofd, ingekraste merken in de rug van het Kind en de uitzonderlijke diepte van de uitholling in de rug van een engel

twee lagen zijn volledig polychroom. De latere overschilderingen zijn onregelmatig aangebrachte dekkende verflagen, waarbij geen complete polychromie beoogd werd.

De Maagd, de twee engelen en de Driekoningen vertonen een soortgelijke originele polychromie. Met uitzondering van de inkarnaten (de schildering van de huidskleur, vooral de gezichten) werden de beelden eerst volledig bedekt met een oranje grondlaag en vervolgens met een witte preparatielaag voor de niet vergulde onderdelen. Op de oranje laag werd voor de vergulde onderdelen een geelbruine mixtion aangebracht. De oorspronkelijke polychromie en vergulding zijn volledig bewaard op het madonnabeeld, maar op de Driekoningen is de vergulding nagenoeg verdwenen. Die werd waarschijnlijk verwijderd voor de eerste overschildering werd aangebracht. Wat thans zichtbaar is op de Driekoningen, zijn de overblijfselen van de eerste overschildering: grasgroen op de sokkel en vergulde delen van de kronen en attributen.

De eerste overschildering op de Driekoningen was op een witte grondlaag aangebracht. Het kleurenpalet bevat rood, blauw en wit met vergulde details. Voor het rood, dat de oorspronkelijke vergulde delen vervangt, werd vermiljoen gebruikt en voor de blauwe gedeeltes koos men voor smalt. Het kleurenpalet en de realistische weergave van de inkarnaten passen volledig in de gotische traditie van onze streken tot het einde van de 16de eeuw. Het gebruik van smalt verschaft ons een datum *post quem* vermits dit pigment pas in 1540-1560 in de Europese schilderkunst verschijnt (9). De oudste overschildering dateert dus van na deze periode.

De volgende overschildering was slechts gedeeltelijk bewaard en bestond uit wit, okergeel en bruin, alle aangebracht tijdens dezelfde interventie. Er waren echter onvoldoende goed bewaarde fragmenten om deze ingreep als een volledig concept, waarbij waarschijnlijk natuursteen nagebootst zou zijn, te behouden.

De polychromie van het beeldhouwwerk en de architectuur werd in de 19de eeuw gesausd met een grijs patina om de bijgemaakte delen aan te laten passen aan de algemene kleur van het hele portaal.

De originele polychromie op de beelden

Een gedetailleerde beschrijving van de originele polychromie illustreert meteen hoe bijzonder verfijnd ze is. De polychromie van de aangezichten, de ogen, de wangen en de lippen is zeer realistisch uitgewerkt. De uitvoering is uiterst delicaat en speelt zowel met materie als met kleur. De gepolijste witte preparatielaag vormt een uitstekende ondergrond voor de ivorkleurige inkarnaten. De wangen zijn met een gedegradieerd lichtroze aangeduid. De rode lippen ontleen hun intensiteit aan de tweelagige opbouw: een dekkende rode verflaag werd bedekt met een rode lazurlaag. De ogen zijn zeer realistisch: bij de Madonna is rond de zwarte pupil de iris in het blauw geschilderd met een lichtblauw accent en een lichtbruine aflijning. De bovenste omtrek van het oog is met fijn bruin omlijnd en de plooi van het ooglid zowel als de wenkbrauwen zijn met een lichtbruine lijn aangeduid.

Op basis van resten op de Driekoningen, werd de mogelijke originele polychromie van deze gereconstrueerd. De ingreep die met de behandeling werd blootgelegd, is de eerste overschildering en zou voor het einde van de 16de eeuw aangebracht zijn

Het kleed, de mantel en de kroon van Maria zijn verguld op een geelbruine mixtion. De beeldhouwde edelstenen op de kroon zijn met kleur opgehoogd. Sporen van rode en groene lazurlagen en blauwe pigmenten werden bovenop de vergulding aangetroffen. Het kleed van het Kind en de sluier van de Madonna zijn met rood op de binnen- en de buitenkant van de boorden omlijnd. Op haar mantel markeert een zwarte geschilderde lijn het onderscheid tussen de mantel en het kleed.

Net als de Madonna hebben de engelen hun originele polychromie volledig bewaard. De huidtinten zijn vergelijkbaar. De tuniek is ivoorwit met een dubbele rode lijn aan de boord en met zwart en

▲ Voor de behandeling zijn de verschillende draperingen niet van elkaar te onderscheiden. Na de reiniging komen de materies tot hun recht: een fijn ivorkleurig inkarnaat, het witte doek van het Kind omlijnd met een rood biesje, de mantel en het kleed van de Madonna, beide verguld, worden van elkaar onderscheiden door een zwarte omlijning

goud aan de randen van de mouwen. Het haar en de muziekinstrumenten zijn verguld en de omtrekken van de instrumenten zijn zwart afgelijnd.

Het originele kleurenpalet voor de Driekoningen bevat blauw, rood, wit en goud. Voor elk beeld werd een andere kleurschakering gekozen: een rode tuniek met een vergulde mantel voor Caspar, een verguld kleed voor Balthasar en een wit kleed met een vergulde mantel voor Melchior. De omslag van de goudpartijen is steeds blauw. Het haar is bij elke koning anders uitgewerkt: het is volledig verguld met geschilderde gegolfde lijnen die voor Caspar en Melchior zwart zijn en voor Balthasar bruinrood.

De kronen en attributen zijn volledig verguld. We veronderstellen dat bepaalde delen van de vergulding, zoals de kroon van de Madonna, oorspronkelijk opgehoogd werden met fijne gekleurde lazurlagen om het onderscheid tussen de onderdelen aan te duiden.

Het originele uitzicht van de architectuur

Alleen op sommige plaatsen zijn sporen van polychromie teruggevonden, te weinig om een volledig beeld te krijgen van de oorspronkelijke kleurstelling van het portaal. Enkele details geven evenwel een benaderende indicatie van de oorspronkelijke polychromie.

De bovenste gedeeltes van de zuilen waarop de Driekoningen staan, zijn rood en groen. In het lijstwerk van het gewelf op de westmuur werd er afwisselend groen en wit (10 x 10 cm) gevonden, met bovenop het groen schuine witte lijnen. Op een ander deel van de bogen werden afwisselend geel oker driehoeken gevonden, van elkaar gescheiden door een witte lijn.

Uit de schaarse fragmenten blijkt dat de oorspronkelijke polychromie van de architectuur zeer rijkelijk uitgewerkt was met kleuren en motieven.

MATERIËLE BEWARINGSTOESTAND VAN HET PORTAAL VÓÓR DE BEHANDELING

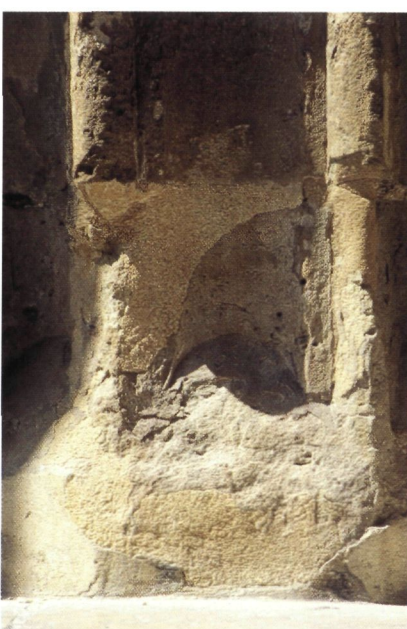
Het portaal ligt aan de zuidkant van de kerk. De westenwind en het regenwater hebben voornamelijk de stenen aan de oostelijke muur van het overdekte portaal aangetast. Het onderste deel van de westelijke muur, het bovenste deel van de oostelijke muur en enkele randen van de architectuur vertonen een verbrokkeling van het oppervlak: verpulvering, afschilfering, afpelling en alveolatie (celvorming). Deze laatste vorm van aantasting werd waarschijnlijk verergerd door winderosie. Zoutkristallisaties (zie 'vroegere ingrepen') zijn zichtbaar aan de basis van de westelijke muur en bovenop de oostelijke muur. Het afpellen van de bovenste laag van de steen, die hard is tot op 1 mm diep, kan te wijten zijn aan de vroegere verhardingsbehandeling. De stenen dragers van de beelden vertoonden wat verpulvering en de polychromie schilferde af.

De originele polychromie op de Madonna met Kind was zeer goed bewaard ondanks plaatselijke retouches met bronspoeder (bronzine) en het 19de eeuwse grijze patina.

▲ Twee voorbeelden van gereconstrueerde motieven waarvan sporen op de bogen van de zuidelijke binnenmuur werden gevonden.

Het zijn de enige restanten van wat mogelijk, met variaties in tinten en motieven, op het volledige architecturale deel aangebracht werd

◀▲ Een behandeling met natriumsilicaat (?) in de 19de eeuw heeft de steen op minder dan een millimeter verhard. De gevormde natriumsulfaten veroorzaken dat dit fijne korstje afpelt. Zones met hogere zoutconcentraties zullen verder afbrokkelen en zijn met een 'sacrificial mortar' verstevigd

Zowel de beelden als de architectuur waren bedekt met vuil en met een dunne zwarte korst.

Het zuidportaal na
behandeling
(foto O. Pauwels)

► CONCEPT EN UITVOERING VAN DE CONSERVERING/RESTAURATIE

De restauratieoptie voor het portaal, met respect voor de esthetische en historische waarde, werd geformuleerd na de volledige studie van de verschillende polychrome ingrepen en na tests betreffende de technische restauratiemogelijkheden.

Concept op basis van het vooronderzoek

De kwaliteit, de kwantiteit en de esthetische coherentie van de oude polychromielagen werden geëvalueerd. Hieruit bleek dat de oorspronkelijke polychromie nog bewaard was op de Madonna en op de Engelen maar dat de oorspronkelijke vergulding op de Driekoningen bijna integraal verdwenen was. Hier bleef slechts één polychromielaag volledig bewaard, namelijk de eerste overschildering, die zou worden blootgelegd. Voor de Madonna en de Engelen zou worden teruggegaan naar de originele beschildering, met verwijdering van de plaatselijk geoxideerde bronzine. Er werd een uitzondering gemaakt voor de mantel van Caspar, waar alleen de tweede blauwe overschildering degelijk bewaard was.

Het blootleggen van de oorspronkelijke polychromie van het Mariabeeld en de eerste overschildering van de Driekoningen geven ons nu een beeld van het portaal zoals het eruitzag vanaf de 16de eeuw.

Vereisten en technische mogelijkheden van de conservering-restauratie

De reinigingsmethode voor de verschillende delen van de architectuur en voor de beelden moest beantwoorden aan verschillende vereisten. Het verwijderen van harde korsten op de fijne polychromie van de beelden veronderstelt een grote handigheid. De westelijke en oostelijke muren, waar de zoutkristallisaties het gebruik van water uitsloten, werden droog gereinigd met een aanpassing voor de gepolychromeerde en niet-gepolychromeerde zones. Verschillende reinigingstechnieken werden gecombineerd om een coherent reinigingsniveau van het ensemble te bereiken.

Conservering-restauratie van het portaal

Vóór het reinigen werd het poederige oppervlak van de steen verstevigd met ethylsilicaat, hetgeen goede resultaten gaf. Afpellende steenschilfers

werden met lokale puntjes van polyvinylacetaat gefixeerd.

Alle huidtinten, de sluier van Maria en het kleeft van het Kind werden mechanisch gereinigd met een scalpel. De hardere korsten konden niet met het scalpel verwijderd worden en daarom werden verschillende kompressen (met water, met EDTA en met ammoniumbicarbonaat) uitgetest. Dit moest zeer voorzichtig gebeuren om de inwerking op het bindmiddel uit te sluiten. Uiteindelijk werd geopteerd voor *Monumentique C* pasta (10), die 5 tot 10 minuten werd aangebracht. Die werd dan verwijderd met wattenstaafjes en nagespoeld met water.

Monumentique C pasta werd eveneens gebruikt voor onderdelen van het gebouw waar zich geen zoutproblemen voordeden. De pasta werd na 20 minuten verwijderd en nagespoeld met water. De gedeeltes die zouten bevatten werden droog gereinigd. Na tests en vergelijkingen werd de *Nd-Yag* laser (11) gebruikt op die gedeeltes waar geen polychromie bewaard was en op delicate onderdelen zoals baldakijnen en fijne reliëfs. De grotere vlakke delen werden gereinigd met een rotatie-wervelsysteem, het *JOS*-systeem (12), zonder toevoeging van water. Door de combinatie van deze verschillende technieken was een nauwgezette controle nodig om een homogeen resultaat te verkrijgen.

Na het reinigen werden de oude voegen in wit en grijs cement verwijderd waar dit technisch mogelijk was. Andere werden lichtjes opnieuw gehouwen om, zo nodig, in de architectuur te passen. Voor de voegen en herstellingen werd een specie gebruikt op basis van kalk, steenpoeder en een polyvinylacetaat.

Het was een delicate vraag of de muren al dan niet ontzilt moesten worden, omdat de steen op sommige plaatsen erg verpulverd was. Het onttrekken van zout zou echter kunnen leiden tot het verwijderen van het 'bindmiddel', hetgeen op zijn beurt materiaalverlies tot gevolg kan hebben. Een ander nadeel is dat de waterige kompressen die aangebracht worden om de zouten te onttrekken, in een eerste fase juist het doordringen van de zouten in de steen bevordert, die dan in een tweede fase naar de oppervlakte uitdampen. De zouten verplaatsen zich dus door de steen en zetten zich elders vast, hetgeen verdere schade kan veroorzaken. We verkozen te wachten tot de volgende fase van de werken en ondertussen de eventuele schade te observeren en te evalueren. Drie jaar later waren de zouten nog

steeds merkbaar, maar veel materiaalverlies was er niet te zien. We besloten niet te ontzilten en de grote lacunes te vullen met een poreuze *sacrificial mortar* van 1 deel kalk en 4 delen steenpoeder. Dat is een lichte mortel die voorlopig aangebracht wordt om zouten te absorberen en te laten uitkristalliseren en die daarna verwijderd (opgeofferd) wordt.

Enkele plaatselijke retouches op de architecturale onderdelen werden uitgevoerd met pigmenten in kalkwater. De oostelijke muur, waarvan een aantal stenen in de 19de eeuw vervangen waren, leek na de reiniging te wit in vergelijking met het volledig geschilderde portaal. Daarom werd er een fijn transparant en okerkleurig kalkwaterlaagje op aangebracht.

Op de beeldhouwwerken werden de retouches tot een minimum beperkt en uitgevoerd met stabiele pigmenten en Paraloid B72 (2,5% in ethylalcohol). Voor de vergulde gedeeltes werd micapoeder gebruikt dat gemengd was met hetzelfde bindmiddel.

DE TOEKOMST

Het is de bedoeling dat de beelden ook na hun restauratie in een goede toestand bewaard blijven en dat nieuwe schade voorkomen wordt. Dat heet preventieve conservering, een vrij nieuw concept dat nog niet voldoende bekend is. Er werd voorgesteld om de beelden en de architectuur van het portaal regelmatig te inspecteren en om ongecontroleerde reinigingen te voorkomen. Met de kerkfabriek werd afgesproken om elke drie jaar een inspectie ter plaatse uit te voeren om de bewaringstoestand van de polychromie en van de steen te controleren en zoutkristallisaties na te kijken. Door regelmatige controles kunnen wij de natuurlijke degradatie- en verouderingsverschijnselen volgen. Als de conservering het vereist, zou het portaal zelfs afgesloten moeten kunnen worden.

BESLUIT

Ondanks de wisselende teams van restaurateurs tijdens de zes jaar durende behandeling, bood het project de gelegenheid een uitzonderlijk ensemble te onderzoeken en verschillende reinigingsmethoden uit te testen om een eenvormig resultaat te bereiken. Voor het eerst in België werd een portaal met belangrijke en coherente overblijfselen van polychromie bestudeerd en geconserveerd.

EINDNOTEN

- (1) DE HENAU P., ANNAERT M., KOCKAERT L. en VAN MOLLE M., *Le portail polychrome dit 'Le Bethlém' à Huy. Etude technologique et conservation*, in *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, 25, 1993, p. 147-170.
- (2) DIDIER R., FONTAINE-HODIAMONT C. en KOCKAERT L., *Reliefs du tympan de la passion de l'église Saint-Nicolas à Gand*, in *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, 23, 199-091, p. 101-122.
- (3) BUYLE M., *De polychromie van het noordportaal van de Sint-Jan-de-Doperkerk in Leuven*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 4, nr. 4, 1985, p. 33-34.
- (4) Zijn studie verwijst naar teksten van Robert Didier, John Steyaert en Stijn Heremans. CARDON B., *Over de voorstelling van de Aanbidding van de Drie Koningen in de kunst tot ca. 1400*, in *Het Driekoningenportaal van de St.-Martinuskerk te Halle*, *Hallensia*, nr. 5, 1997, p. 28-31.
- (5) De studie en het behandelingsvoorstel werden uitgewerkt door Michel Annaert, MarieFrance Bauer en Pierrick de Henau.
- (6) De restauratie werd voltooid door Isabelle Leirens, Muriel Prieur en Jacques Vereecke.
- (7) BREDA K. en FRANSSENS M., *Kunsthistorisch dossier voor de toren van de Sint-Martinuskerk te Halle*, ongepubliceerde studie, 19 oktober 1996.
- (8) Laboratoriumanalyses werden uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, onder leiding van Eddy De Witte en Jan Wouters. Identificatie van de pigmenten door Luc Maes met SEM-EDX, analyses van de zoutefluorescenties door Michel Dupas en het onderzoek van de lijmen door Marina Van Bos met FT-IR en GC-MS (BSA). Foto's werden genomen onder leiding van Daniel Soumeryn door Jean-Luc Torsin en Thierry Noiroux.
- (9) GETTENS R. en STOUT G., *Painting Materials, a short Encyclopaedia*, New York, 1966, p. 159.
- (10) *Monumentique C* wordt thans niet meer geproduceerd. Zie voor vergelijking van verschillende reinigingspasta's: DE WITTE E. en DUPAS M., *Cleaning poultices based on EDTA*, in *Proceedings of the 7th International Congress on Deterioration and Conservation of Stone, Lisbon, Portugal, 15-18 June, Lissabon, 1992*, III, p. 1023-1031.
- (11) *Laserblast 25Hz*, Quantel, Avenue de l'Atlantique 17, ZA De Courtaboeuf BP23, 91941 Les Ulis, Frankrijk.
- (12) Reiniging met JOS-systeem met medewerking van Namotte s.a., Av. De l'expansion 11, 4432 Ans Alleu, België.

Isabelle Leirens is verantwoordelijke voor de conservering/restauratie van steenachtige materialen in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel

Ann Peckstadt

CONSERVERING VAN EEN CALQUE, GENOMEN VAN EEN MIDDEL- EEUWSE MUURSCHILDING: DE ANNUNCIATIE (CIRCA 1400)

◀ Calque van
de Annunciatie
Detail van
het voetstuk
waarop de figuren
staan

Eind vorige eeuw werd een groot aantal calques vervaardigd van de toen recent herontdekte gotische muur- en gewelfschilderingen in de Sint-Martinuskerk van Halle.

De calques werden door de Gentse neogotische schilder Adrien Bressers (1835-1898) rechtstreeks op de muur genomen. Ze geven dus een getrouwe tekening van de schildering op ware grootte, en werden ook ingekleurd.

De calques hebben een belangrijke documentaire waarde omdat de muurschilderingen verdwenen, kort na hun herontdekking onder de pleister-

lagen. Het atelierarchief Bressers-Blanchaert werd door de eigenaars aan het KADOC te Leuven toevertrouwd, waar de calques na inventarisatie (1), in zo ideaal mogelijke, stabiele klimatologische omstandigheden bewaard worden.

Dankzij de campagne 'S.O.S kunstwerken op papier', gelanceerd door de Koning Boudewijnstichting, kon de conservering van één van de calques van start gaan, in samenwerking met het conserveringsatelier Duodecimo.

Het betreft de voorstelling van de Annunciatie.

De volledige
gedoubleerde calque

BESCHRIJVING VAN DE CALQUE

Een calque is een tekening op transparant papier. In de 19de eeuw was het calqueren een accurate oplossing voor de reproductie van tekeningen en decoratiepatronen. Deze techniek werd veelvuldig gebruikt tot de uitvinding en de verspreiding van de fotografische reproductie. Er bestaat een grote variatie van calquepapieren in kleur en transparantie.

Het geheel bestaat uit twee lange stroken calqueerpapier (A en B) die naast elkaar gemonteerd zijn op een dunne, katoenen doek. Op de linkerstrook bevindt zich de voorstelling van Maria en op de rechterstrook de boodschappende engel. Het 19de-eeuwse papier is lichtbruin en doorzichtig. Bij de beide calques is boven het architecturale gedeelte van een torenspits voorgesteld. De toren bestaat uit zwarte contourlijnen met op de achtergrond ingekleurde zones (waarschijnlijk olie verf).

Het linkerpand (A) heeft een lengte van 5,86 meter. De zone rond de torenconstructie is fel groen gekleurd. De toren zelf is niet ingekleurd. Hieronder is Maria afgebeeld. Het rechterpand (B) is 5,93 meter lang. Op het pand staat een toren tegen een fel roodoranje achtergrond met daaronder de engel. Bij de ingekleurde zones zijn duidelijk de vloeiende lijnen van de penseelstreken te volgen. De contouren en de drapering van de kleding van Maria en de engel zijn aangegeven met donkere bruinrode lijnen. De ingekleurde zones zijn fel groenblauw en oranjerood.

Erg opvallend bij de calques zijn de 'onderbrekingen' in de contourlijnen. Soms is zelfs een hele zone niet opgevuld. De muurschilderingen waren al beschadigd toen de calques werden gemaakt. Dit toont aan dat Adrien Bressers een getrouwe doorslag van de toen bestaande situatie heeft gemaakt, zonder aanvullingen.

BESCHADIGINGEN

Calques worden dikwijls beschadigd door intens gebruik. Ook specifieke eigenschappen van het vervaardigingsproces dragen ertoe bij dat het papier

Ontbrekende
contourlijnen
bij de rondboog

verkleurt en bros wordt. Vanaf het midden van de 19de eeuw werd papier transparant gemaakt door een behandeling met zuren (meestal zwavelzuur). Een ander vervaardigingsprocédé is het transparant maken door impregnatie. Hierbij wordt het papier ingestreken met allerlei mengsels van hars, was, paraffine, plantaardige en minerale oliën. Aan het einde van de 19de eeuw werd meestal een machinaal vervaardigd papier gebruikt.

Een vezelanalyse van een losliggend calquefragment van de Annunciatie werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Aan de hand van een microboring kon men de opbouw van de verschillende lagen (samenstelling van de calque) onderscheiden: bovenaan het calquepapier, dan een bruine lijmlaag (celluloselijm) en onderaan een bruinere papierlaag. De aanwezige componenten in de calque werden geïdentificeerd als olie, een geringe wasconcentratie en hars (met een beperkte concentratie colofonium).

Kort na het maken van de doorslag van de Annunciatie werd de calque op een dunne katoenen drager verlijmd. De achterzijde van deze katoenen doublering was extra verstevigd met verscheidene stroken, dun machinaal houthoudend papier. De calque werd lange tijd in slechte omstandigheden bewaard en onzorgvuldig behandeld, waardoor het degradatieproces werd versneld. De calque is een lange periode strak opgerold bewaard

rond een houten stok in een vochtige omgeving. De textiele doublering bovenaan was aan de ronde houten stok van twee centimeter diameter vastgespijkerd met zestien verroeste spijkers. Deze roestvlekjes gaven een doordruk op het katoen.

Papier is erg vochtabsorberend. Papiervezels zetten uit in vochtige omstandigheden en krimpen in droge omstandigheden. De textielen doublering reageert anders op wisselingen in temperatuur en relatieve vochtigheid dan het calquepapier. Hierdoor ontstaan talrijke spanningen in het papier. Een ander probleem bij hoge relatieve vochtigheid is dat er schimmelsporen en oxidatie ontstaan. Een lichte vorm van schimmelontwikkeling heeft zich voorgedaan tussen het katoen en de papieren doublering met houthoudend papier op de achterzijde. De geprononceerde schimmelsporen op de achterzijde komen in lichte mate door op de rectozijde van de calque. Op het katoenen doek komen talrijke bruine roestvlekjes voor. Bovendien reageert katoen ook op veranderingen in relatieve vochtigheid waarbij de vezels gemakkelijk uitzetten en krimpen bij droging. Tussen de twee calques is er een uitzetting van het katoen.

Het volledige oppervlak van de Annunciatie vertoonde talrijke horizontale valse vouwen, craquelures, grote en kleine inscheuringen en lacunes, vooral aan de buitenranden. Op verschillende

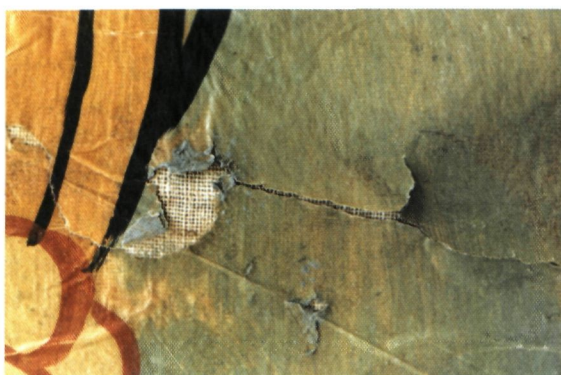

▲ Horizontale valse vouwen

▼ Perforaties door de calque en de katoenen drager

▼ Scheuren en lacunes door het loslaten van de lijmfilm

plaatsen was de lijmfilm verbroken. Daardoor kwamen deeltjes van de calque los en ontstonden er omgebogen delen en inscheuringen. Door het steeds weer oprollen en ontrollen van de calque is een aantal fragmenten reeds verdwenen.

Hier en daar zijn er kleine perforaties door de calque en de katoenen drager (waarbij de katoendraaden uitgerafeld zijn). Bij de randen van de beide calques zijn er verschillende perforaties, maar enkel door het calquepapier. Dit zijn vermoedelijk de hechtingspunten van het calquepapier tegen de muur die de opname mogelijk moesten maken. Rond deze perforaties is er telkens een witte neerslag te zien. Ook bij de uitstekende katoenen boorden zijn perforaties zichtbaar. Die zijn vermoedelijk aangebracht om het katoen op te spannen bij het verlijmen van de calque op het katoen. De uitstekende katoenen boorden vertonen veel droogvuil en uitgestreken lijmrestanten.

CONSERVERINGSPROBLEMATIEK

Voor de aanvang van een conserveringsbehandeling is het belangrijk om het object nauwkeurig te analyseren en een grondige studie te maken van het shadebeeld. Een algemene consensus bij conservering is om niets te veranderen aan het originele werk. Sporen van natuurlijke degradatie mogen in geen geval uitgewist worden. Latere toevoegingen, zoals montage of inscripties, mogen niet verwijderd worden. Sporen van gebruik zoals slijtage of vlekken werden vroeger zoveel mogelijk weggewerkt of verwijderd. Deze sporen kunnen echter belangrijke informatie bevatten. Het uitgangspunt is om de huidige toestand te stabiliseren, aan preventieve conservering te doen en losse fragmenten te consolideren.

Een algemeen onderzoek is belangrijk om een duidelijk inzicht te krijgen in de verschillende materiële eigenschappen van het object. Het conserveren van calquepapier in het algemeen en van de Annunciatie in het bijzonder is een delicate onderneming door de complexiteit van de verschillende materialen (papier, textiel), de gebruikte media en de verlijming. Hierbij komt nog de problematiek van de grootte van de calque (bijna 6 meter) in combinatie met de fragiele bewaringstoestand. Calques zijn zeer watergevoelig en hebben geen mechanische weerstand.

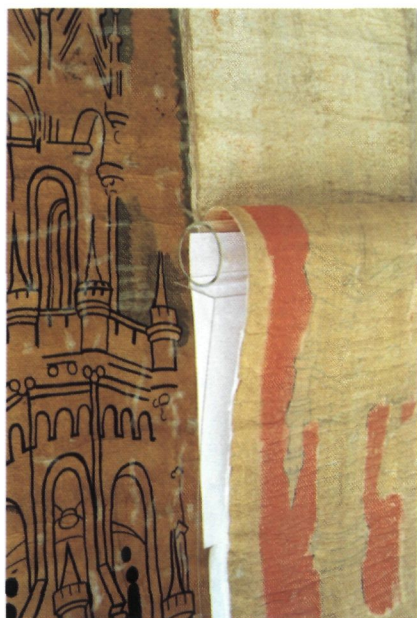
Voor de verdere conservering van de Annunciatie werd beslist de textielen drager toch te verwijderen. De slechte bewaringstoestand van de calque (talrijke inscheuringen, bros papier) en de degradatiever-

schijnselen op het katoen (roestvlekken, vochtschade en schimmelsporen), hebben de doorslag gegeven. Lokale fixaties zouden geen garantie geven op een langdurige stabilisatie.

CONSERVERING

Bij de aanvang van de conservering werd een conditierapport opgemaakt. Scheuren en lacunes werden geregistreerd. Hiervoor werd een nieuwe calque van de calque gemaakt om de beschadigingen te kunnen opnemen. Er werden vijf professionele kleuropnames gemaakt en een groot aantal detailopnames met kleinbeeldcamera van de toestand voor en tijdens de conserveringsbehandelingen. Deze documentatie dient als referentieplan bij elke verdere behandeling.

Eerst werden oplossingen gezocht voor enkele praktische problemen. Om de calque te vrijwaren tegen te veel manipulaties en om de katoenen doublering efficiënt te kunnen verwijderen zonder de controle op de voorzijde te verliezen, werd een op maat gemaakte holle cilinder in polycarbonaatplaat (plexi) vervaardigd. De cilinder heeft een diameter van ongeveer 10 cm en is iets langer dan de breedte van de afzonderlijke panden (lengte van 65 cm). Daarnaast werd nog een plexiplaat vervaardigd met aan één zijde een opstaande rand van 10 cm. Zo werd een werkoppervlak gecreëerd om gemakkelijk aan de achterzijde van de calque te werken, terwijl ook de rectozijde nog gemakkelijk te controleren viel.

◀ Ondersteunende plexi voor de conservering

▲ Reiniging met wattenstaafje

Om de lacunes aan de voorzijde te fixeren en om herstellingen aan de achterzijde van de calque uit te voeren werd een lijmsort met een laag watergehalte gebruikt (Klucel G, d.i. hydroxypropylcellulose in alcohol/water). Deze lijm is bovendien reversibel: hij kan zo nodig weer verwijderd worden.

De calques vertoonden veel gefixeerd oppervlaktevuil. Een droge reiniging met wattenstaafjes gaf geen resultaat. Veel oppervlaktevuil kon weggenomen worden met alcohol/water. Deze reiniging moest uiterst voorzichtig uitgevoerd worden omdat de calque op sommige plaatsen erg bros was. Deze behandelingen werden daarom onder het binoculair uitgevoerd.

Vooraleer de katoenen drager losgemaakt werd, moesten alle delen met risico op verlies en op verdere beschadiging gefixeerd worden. Omgebogen delen werden plaatselijk lichtjes gerelaxeerd en gevlaakt. Openstaande scheuren, loshangende fragmenten en craquelures werden plaatselijk verstevigd met dunne stroken Japans papier van 6 gram. Nadien werd over het volledige oppervlak een facing aangebracht. Hiervoor werd de rectozijde van de calque gedoubleerd met vierkante stroken Japans papier van 10/10 cm (tengujo van 9 gram). Dan pas kon gestart worden met het verwijderen van de drager. Bovenaan werd eerst de vastgespijkerde houten stok van de katoenen drager losgemaakt. Met een spatel werd de calque van de drager genomen, wat erg moeizaam verliep. De zwakke zones van de versozijde werden eveneens verstevigd met Japans papier (kozo van 6 gram). Om aan de versozijde te werken, werd de calque over de plexirol gedraaid tot op de ondersteunende plexiplaat. Onder deze plexiplaat werd de onderliggende calque beschermd met een laag vloei en een dik vilt.

Fixatie en
doublering
rectozijde

▲
voor fixatie

▲
na fixatie

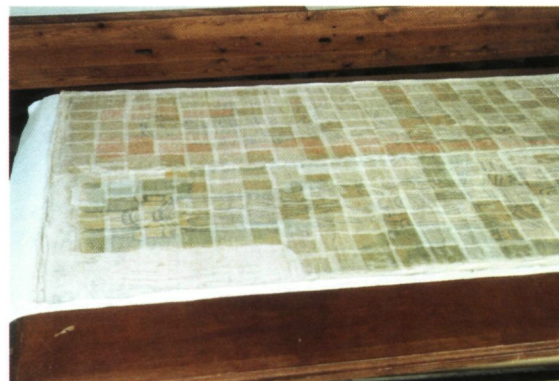
▲
doublering: fase 1

▲
doublering: fase 2

▲
doublering: detail

▲
volledige doublering

Op deze manier kon met het binoculair de resterende lijmfilm op de achterzijde van de calque worden verwijderd.

De lijmfilm werd met Klucel op basis van alcohol week gemaakt.

Nadat de katoenen drager verwijderd en de resterende lijmlaag weggenomen was, werd de techniek die Adrien Bressers heeft toegepast om de calque te realiseren, duidelijk zichtbaar. Hij schilderde eerst de zwarte contourlijnen van de torens en de bruinrode contourlijnen van de figuren en van de drape-

ringen op de rectozijde. Daarna bracht hij de ingekleurde zones op de versozijde van de calque aan. De kleuren zijn veel frisser op de versozijde. Bovendien zijn ze gevoelig bij de behandeling van de versozijde. Om de calque minder transparant te maken werden de niet ingekleurde delen op de versozijde overschilderd met een soort witsel.

Na het verwijderen van de drager waren op de achterzijde de diepe horizontale groeven in de calque duidelijk zichtbaar. De omgebogen delen van de versozijde werden gevlaakt. Vooral een dunne

▲ Verwijderen van de drager

▲ Verwijderen van de lijmresten op de versozijde met het binoculair

▲ Eerste doublering met dun Japans papier

▲ Restanten van groene en rode kleurstof op de katoenen drager

▲ Om de calque minder transparant te maken werden de niet ingekleurde delen op de versozijde overschilderd met een soort witsel

doublering met Japans papier (kozy van 6 gram) met Klucel uit te voeren, werd de calque langzaam gerelaxeerd onder gore-tex (dit is een synthetisch materiaal dat waterdamp doorlaat). Een tweede doublering werd aangebracht met een Japans papier door een zwaarder gewicht (RK 27 van 18g/m²). Dit papier werd geselecteerd na testen op de verlijming, de sterkte van de verlijming, de reversibiliteit en het uitzetten van de papiervezels ten opzichte van de calque.

Als de calque geconserveerd zal zijn, is het de bedoeling dat zij tijdelijk tentoongesteld wordt in het KADOC te Leuven. De calque zal boven- en onderaan op een cilinder gemonteerd worden, zodat zij opgerold of uitgerold kan worden naarge-

lang van het deel dat tentoongesteld wordt. Hiervoor zijn enkele voorzorgsmaatregelen nodig. Er moet een aangepaste geklimatiseerde kast worden gemaakt. De relatieve vochtigheid moet tussen de 50 en 55% zijn, de temperatuur tussen de 18 °C en 20 °C. Daglicht moet vermeden worden. De schadelijke ultraviolette stralen kunnen tegengehouden worden door gebruik te maken van UV-werend glas.

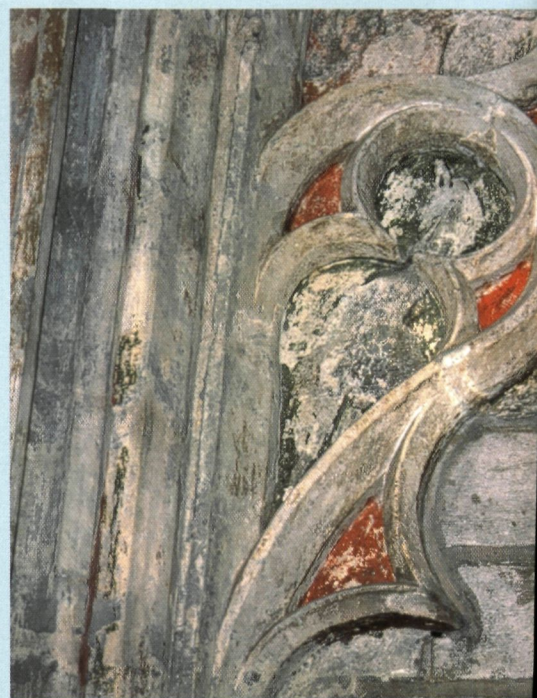
EINDNOOT

- (1) VERMEIREN R., BERGMANS A., *Inventaris van het neogotische tekeningenarchief Bressers-Blanchaert ca. 1860-1914* (KADOC Inventarissen en repertoria, 37), Leuven, 1993.

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

- BERGMANS A., *Halle, Sint-Martinuskerk*, in BUYLE M. en BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen* (M&L Cahier 2), 1994, p. 128-129.
- FLIEDER F., GUINEAU B., LAROQUE C., LIEBARD B., RICHARDIN P., *Analysis and Restoration of Old Transparent Papers*, in *Proceedings of Symposium 88*, p. 235-244.
- GIACCONE E., WALRAVEN M., *De conservering van tekeningen op transparantpapier*, in *Care*, 4, 1998, p. 20-29.
- HOMBURGER H., KORBEL, B., *Architekturzeichnungen auf Transparentpapier*, in *Restauro*, 7/98, p. 462-467.
- Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel: Analyserapport van een monster van calque annunciatie (D.I. 98/6395 2L/13).
- YATES, S.A., *The Conservation of Nineteenth-Century Tracing Papers*, in *The Paper Conservator*, Vol. 8, 1984, p. 20-39.

Ann Peckstadt is zelfstandig restaurateur van papier

▲ Het blind venster (rechts) waarop de muurschildering van de Annunciatie was aangebracht (foto AML)

Resten van de oorspronkelijke beschildering in het maaswerk van het blind venster (foto Oswald Pauwels)

▲ Calques met muzikspelende engelen door Adrien Bressers (Leuven, KADOC)

DE VERDWENEN MUUR- SCHILDERING VAN DE ANNUNCIATIE IN EEN BLIND VENSTER VAN DE ONZE-LIEVE-VROUWEKAPEL

Anna Bergmans

De muurschildering van de Annunciatie werd herontdekt tijdens de restauratiewerken aan het kerkinterieur in de laatste decennia van de 19de eeuw (1). Zij bevond zich in de Onze-Lieve-Vrouwekapel, ten noorden van het koor, meer bepaald in het tweeledig blind venster rechts van het altaar. Links van het moneel was Maria geschilderd en rechts de engel, beiden rechtstaand in een rijk uitgewerkte architecturale torenconstructie met baldakijnvormige bekroning. De zwevende tekstbanderol van de boodschappende engel [AVE G(R)ATIA PLENA] liep over het middenmoneel. Tussen Maria en de engel stond ook een witte lelie in een vaas, symbool van Maria's zuiverheid. Op het voetstuk onder de hoofdfiguren bevonden zich stichters en engelen met wapenschilden in nissen.

De schilderijen die waren aangebracht in een blind gotisch venster, simuleerden een gebrandschilderd glasraam op het natuurstenen metselwerk dat het schijnvenster vandaag nog steeds vult. Verschillende gebrandschilderde ramen uit dezelfde periode vertonen een opmerkelijke gelijkenis met de muurschildering van de Annunciatie (2).

In het gotische maaswerk van het blinde venster bleven fragmentarische resten van de oorspronkelijke beschildering bewaard. Zij werden opgemerkt tijdens het onderzoek onder leiding van Hugo VandenBorre, maar konden nog niet geïdentificeerd worden. De voorstelling van de Annunciatie in de lancetten daarentegen werd in 1908 afgenomen door de Halse kunstschilder Georges De Geetere (1859-1929), die ze verkocht aan de Leuvense kanunnik Armand Thiéry. In diens collectie gingen ze verloren (3).

De schildering van de Annunciatie was niet de enige die tijdens de 19de-eeuwse restauratiecampagne in de Onze-Lieve-Vrouwekapel werd herontdekt. Op het blauw gekleurde gewelf waren twintig musicerende engelen geschilderd. Aan weerszijden

▲ Kopie op ware grootte van Sint-Joris door Alexandre Hannotiau. Detail (Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

▲ Aquarel van de Annunciatie door Camille Tulpinck (Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

van de boog die op het koor opent, trof men links Sint-Joris aan, rechts Sint-Christoffel, beiden in een nis onder een architecturaal rijk uitgewerkt baldakijn. Al deze schilderijen vertoonden kenmerken van de gotische stijl van rond 1400, 'internationale gotiek' genoemd. (4). Zij werden door Adrien Bressers gedocumenteerd in de vorm van ingekleurde calques.

De figuren van Sint-Joris en Sint-Christoffel vinden we ook terug in de verzameling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel, door Alexandre Hannotiau op ware grootte in olieverf op doek geschilderd (1894).

Naast de decoratie van rond 1400 werden in de 19de eeuw nog andere schilderijen, daterend uit de 15de eeuw, gesignaleerd in de Onze-Lieve-Vrouwekapel: profeten en apostelen, engelen met banderollen en passiewerktuigen, en een Kruisiging. Die werden op aquarellen gedocumenteerd door de Brugse kunstschilder Camille Tulpinck (5). Hij maakte ook aquarellen van de eerste reeks schilderijen van rond 1400. Door het kleine formaat spreken die aquarellen veel minder tot de verbeelding dan de calques van Adrien Bressers of de kopieën in olieverf op doek van Alexandre Hannotiau.

Tijdens het recente onderzoek werd ook de stoffering van architecturale elementen teruggevonden onder de zwarte roetlaag. Vooral de gewelfzone bevat een zeer rijke originele polychromie op de ribben.

De documentatie van de oude muurschilderingen in de Onze-Lieve-Vrouwekapel is van grote kunsthistorische waarde. Zij illustreert de grote belangstelling voor deze kunstvorm in de 19de eeuw en is een unieke monumentale bron op ware grootte, van de verdwenen voorstellingen. Calques, kopieën in olieverf op doek en aquarellen werden in de 19de eeuw vervaardigd door kunstschilders. Adrien Bressers en zijn zoon Léon waren gespecialiseerd in het documenteren van oude muurschilderingen. Dat gebeurde meestal in opdracht van openbare besturen, van collecties en musea, om de beeldvoorstelling voor de toekomst te bewaren. Ook werden calques gebruikt als model bij restauraties.

▲
Resten van
de oorspronkelijke
polychromie op
de gewelfribben van
de O.-L.-V.-kapel
(foto Oswald
Pauwels)

- (1) BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken* (Kadoc Artes, 2), Leuven, 1998, p. 138-141, p. 313-314 met volledige bibliografie.
- (2) BERGMANS A., *La peinture murale vers 1400 dans les Pays-Bas méridionaux. Quelques ensembles dans l'ancien duché de Brabant*, in SMEYERS M. en CARDON B. (eds.), *Flanders in a European Perspective. Manuscript Illumination around 1400 in Flanders and Abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven 7-10 September 1993* (Corpus of Illuminated Manuscripts, 7, Low Countries Series, 6), Leuven, 1995, p. 390.
- (3) BERGMANS A., *Georges De Geetere en de oude muurschilderingen*, in *Hallensia*, jg. 20, nr. 3-4, 1998, p. 60-65.
- (4) BERGMANS A., *La peinture murale vers 1400...*, Leuven, 1995, p. 388-390.
- (5) ROUSSEAU H., *Catalogue des relevés exécutés par M.C. Tulpinck de peintures murales anciennes décorant divers monuments de la Belgique*, Brussel, 1926, p. 7-8, nr. 60-84.

Rie Vermeiren

HET ARCHIEF VAN DE ATELIERS BRESSERS EN BLANCHART

Leonard Blanchart
en zoon (?) met
werknemers

De ateliers Bressers en Blanchart worden meestal in één adem genoemd. De familiale band tussen de drie stichtersfiguren, met name de schilder Adrien Hubert Bressers en de gebroeders beeldhouwers Leopold en Leonard Blanchart (1) en hun zeer nauwe samenwerking hebben dit in de hand gewerkt. Nochtans gaat het om aanvallend drie afzonderlijke ateliers, alle weliswaar gevestigd in Maaltebrugge, een gehucht van Sint-Denijs-Westrem bij Gent, maar op drie verschillende adressen en met een eigen bedrijfsvoering (2). Pas omstreeks de Eerste Wereldoorlog worden zij samengevoegd onder de leiding van Léon Bressers, zoon van Adrien Hubert, en vinden zij onderdak in het voormalige atelier van Leopold Blanchart.

VIJF PROTAGONISTEN OVER DRIE GENERATIES

Adrien Hubert Bressers (Tilburg, 1835-1898) studeert als katholiek Nederlander aan het kleinseminarie in Hoogstraten en aan de Leuvense universiteit. Omstreeks 1860 ontmoet hij Jean Baptist Bethune, de grote promotor van de neogotiek in België, die zijn leermeester wordt. Bethune is de cruciale figuur voor het ontstaan en de productie van de ateliers Bressers en Blanchart. In zijn zoektocht naar bekwame vakmensen om zijn projecten uit te voeren heeft hij Bressers en de gebroeders Blanchart 'ontdekt' en hen bezielde met zijn opvattingen over de neogotiek als de enige ware katholieke kunstvorm.

Na de verhuis van Bethune van Brugge naar Gent (1858) worden zij zijn vaste uitvoerders. Bethune overtuigt hen zich te vestigen in Maaltebrugge. Joseph de Hemptinne, Gents grootindustrialist,

ultramontaan en mecenas van verschillende katholieke werken, stelt hen hiertoe gronden ter beschikking in de buurt van zijn buitengoed. Zo ontstaat er in Maaltebrugge als het ware een kunstenaarskolonie, waarvan ook de goudsmederij Bourdon en de kunstsmederij Firlefijn deel uitmaken. Het initiatief van de Hemptinne moet ook worden gezien in het kader van een ander project van hem, het Sint-Jozefsweshuis, dat hij uit sociale bekommernis eveneens op zijn zomerdomein laat bouwen. In de kunstateliers ziet hij de kans de weesjongens een gedegen ambachtelijke opleiding te laten volgen in een katholieke omgeving.

Onder impuls van Bethune bekwaamt Bressers zich tot een veelzijdig schilder. Hij verwerft in de eerste plaats naam als schilder van volledige kerkinterieurs met zowel decoratieve als figuratieve partijen. Aanvankelijk werkt hij vooral naar ontwerp en onder leiding van Bethune, maar door zijn goede reputatie wordt hij meer en meer rechtstreeks gevraagd door pastoors, kloosters en rijke particulieren. Hij ontpopt zich ook als specialist in het documenteren en restaureren van middeleeuwse muurschilderingen, die tevoorschijn komen bij ontleisteringswerken van vooral kerkinterieurs in het kader van de grootscheepse 19de-eeuwse restauratiecampagnes van historische gebouwen (3). Daarnaast is Adrien Bressers als leraar schilderkunst verbonden aan de Gentse Sint-Lucasschool, in 1862 opgericht onder meer met de steun van de Hemptinne en met Bethune als artistiek directeur. Bovendien bezit Bressers een commerciële geest. In 1864 opent hij in de Peperstraat in Gent een winkel 'Maison Saint-Luc' met magazijn en werkplaatsen in Gent en Maaltebrugge "tot verspreiding van Kunstwerken in Middenneeuwschen trant". In dit 'Maison Saint-Luc' heeft hij een zeer divers aanbod van artikelen in neogotische stijl voor de decoratie van kerken, kapellen, kloosters en woningen. Een idee van dit aanbod is te vinden in de verkoopscatalogus, die zijn zoon en opvolger Léon Bressers heeft laten drukken (4). Het merendeel van deze producten, zoals porseleinen altaarvazen en wijwatervaatjes beschilderd in middeleeuwse trant, de paneelschilderijen naar Fra Angelico en andere oude meesters, kruiswegen en processiebanieren, worden in het eigen huis vervaardigd. Daarnaast biedt Bressers ook als tussenpersoon/kleinhandelaar verschillende artikelen aan, bijvoorbeeld kazuifels, edelsmeedwerk en religieuze prenten allerhande.

Naast de monumentale muurschildering legt Bressers zich toe op het polychromeren van houten

▲
Leopold en Leonard
Blanchaert en
werknemers

en plaasteren beelden en van in hoofdzaak kerkelijk meubilair, dat vervaardigd wordt in de ateliers van zijn schoonbroers. Het betreft een vrijwel exclusief samenwerkingsverband, waarin elk een specifieke bijdrage levert aan het eindproduct, maar waar ook strikte prijsafspraken gelden.

Leopold (1832-1913) en Leonard (1834-1905) Blanchaert krijgen ongetwijfeld de eerste instructies in de schrijnwerkerij van hun vader. Leopold

◀ Gepolychromeerde
kruisbeelden,
reclamefoto van het
'Maison Saint-Luc'
van Adrien Hubert
Bressers-Blanchaert

Decoratieschilders
uit het atelier
Bressers leggen
de laatste hand aan
de polychromie van
een madonnabeeld

bekwaamt zich verder tot beeldhouwer. Leonard legt zich toe op kunstschrijnwerk. Na elk een tijdlang zelfstandig gewerkt te hebben, voegen ze zich begin jaren 1860, op verzoek van Bethune, bij de kunstenaarskolonie van Maaltebrugge en voeren ze vooral zijn ontwerpen uit. Hierbij neemt Leopold de figuratieve opdrachten voor zijn rekening; zo kapt hij heiligenbeelden in hout of giet ze in plaaster en beeldhouwt hij retabelgroepen. Leonard zorgt voor de constructie en de uitermate rijke ornamentale sculptuur van allerhande, maar vooral kerkelijk meubilair. Naast de opdrachten van Bethune leveren zij ook beelden en meubilair op bestelling via het verkoopshuis van hun schoonbroer die, naargelang van de wens en de portemonnee van de geïnteresseerde, het kunstvoorwerp sober, rijkelijk of 'schoon' polychromeert.

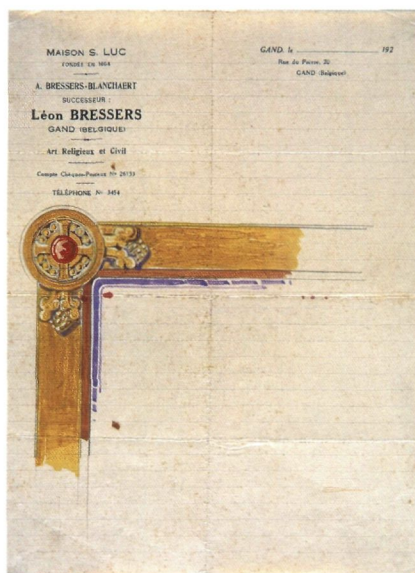
Bethune sterft in 1894. Adrien Hubert Bressers en de broers Blanchaert blijven trouw werken in de geest van zijn 'orthodoxe neogotiek' en bepalen zo de eerste fase in de geschiedenis van de ateliers. Van de tweede generatie is het de zoon van Adrien Bressers, Léon (1865-1947), die de fakkel overneemt. In 1886 studeert hij af als decoratieschilder aan de Sint-Lucasschool van Gent en komt in de zaak van zijn vader. Léon Bressers zet de atelierproductie na diens dood in 1898 dan ook op alle vlakken voort en met succes. Na de dood van zijn ongehuwde oom Leopold in 1913 neemt hij ook zijn atelier over. Het promotiedrukwerk van het

naoorlogse kunstatelier Léon Bressers prijst zijn 'liturgische kerkschildering en kerkmeubilair' aan. De aard van de productie doet vermoeden dat ook de artistieke nalatenschap van Leonard Blanchaert in deze fusie is opgenomen (5) en dat er voortaan zowel decoratieschilders als beeldhouwers en meubelmakers tewerkgesteld zijn.

De neogotische productie wordt na de Eerste Wereldoorlog, vaak in de context van de wederopbouw, voortgezet in een versoberde, meer gestileerde vormtaal. Vanaf het midden van de jaren 1920 worden de ontwerpen ook beïnvloed door eigentijdse tendensen zoals de art-deco. Deze ontwerpen voor in hoofdzaak altaren (met ciborium, tabernakel en liturgisch vaatwerk) liggen volledig in het verlengde van de vernieuwde liturgische beweging en dragen, naast de stempel van het atelier Bressers, de signatuur van de vijfde protagonist in het verhaal, Adrien Frans Bressers (1897-1986), zoon van Léon. Adrien Frans heeft een opleiding

Decoratieschilders
uit het atelier
Bressers aan
het werk in kapel
van het klooster
Altena (H.Harten)
in Kontich

◀ Brievenhoofd atelier
Léon Bressers
(jaren 1920) met
ontwerp voor kader

▲ Promotiedrukwerk
voor beelden
'Sint-Lucas huis'

genoten als architect aan de Gentse Sint-Lucasschool. Daarnaast liep hij stage bij onder meer architect Pieter Langerock in Leuven en bij de Nederlander Wolter te Riele, die als specialist van middeleeuwse bouwkunst vele restauraties uitvoerde. Ook Adrien Frans ontwikkelt zijn hoofdactiviteit in het domein van bouw- en restauratieprojecten. Naast zijn architectuurpraktijk houdt hij op zijn beurt het ambachtelijk atelier in Maaltebrugge na de dood van zijn vader in 1947 nog een generatie lang in stand. De dagelijkse leiding evenwel wordt meer en meer toevertrouwd aan de meestersgasten ter plaatse, terwijl het architectenbureau en het administratief centrum in de Hoogstraat in Gent zijn gevestigd. Na een lange carrière stopt Adrien Frans in 1972 alle beroepsactiviteit en wordt er definitief een punt gezet achter de geschiedenis van meer dan honderd jaar kunstambacht in de ateliers Bressers-Blanchaert.

HET ARCHIEF BRESSERS & BLANCHART

De papieren nalatenschap van de ateliers Bressers en Blanchaert is zeer omvangrijk en divers. Zij vertoont een zeldzame continuïteit en cohesie die haar voor het wetenschappelijk onderzoek zo belangrijk maken. Het archief was op twee plaatsen bewaard. In de Hoogstraat in Gent zelf bevond (en bevindt) zich een deel van het familie- en bedrijfsarchief, de bibliotheek, de fotocollectie, de ontwerp- en presentatietekeningen op schaal. In de ateliers in Maaltebrugge lagen de uitvoeringstekeningen (op ware grootte) voor muurschilderingen en in hoofd-

zaak kerkelijk meubilair. Ook stond daar de voorraad plaasteren beelden, die nooit hun polychrome afwerking kregen.

De inhoud van de werkhuizen in Maaltebrugge werd in 1988 toevertrouwd aan het KADOC (Katholiek Documentatiecentrum, KU Leuven). Dit gebeurde in het kader van een 'reddingsoperatie', die in samenwerking met de vzw Bethunianum (Gent) werd opgezet toen de gebouwen werden gesloopt. De overzichtslijst, opgemaakt door drs. Jean van Cleven (Bethunianum), en de hiermee corresponderende foto's maken de plaasteren beeldencollectie toegankelijk voor onderzoek.

Zowat 850 ontwerp- en werktekeningen op ware grootte hebben betrekking op de naoorlogse inrichting en bemeubeling van kerkelijke en burgerlijke interieurs. Een voorlopig niet gepubliceerde lijst hiervan is ter inzage op het KADOC.

Van de neogotische uitvoeringstekeningen werd in 1993 de inventaris gepubliceerd (6). Dit deelarchief omvat 783 ensembles, met in totaal 5.558 ontwerp- en werktekeningen op uitvoeringsgrootte voor muurschilderingen en kerkmeubilair, meestal in potlood of houtskool op papier.

Naar aanleiding van de voorstelling van deze inventaris op de KADOC-studiedag 'Ontstofte kunst' op 19 november 1993 hebben de erfgenamen vervolgens de duizenden ontwerpen op schaal en de fotocollectie uit het Gentse archiefdeel in bewaring gegeven. Deze ontwerp- en werktekeningen op

▲
Naamkaartje
'Sint-Lucashuis'
onder Léon Bressers
met vermelding van
de aangeboden
artikelen

schaal zijn nog niet volledig geïnventariseerd, maar in grote objectcategorieën geordend en zo toegankelijk voor concrete onderzoeksvragen.

Projecten

In de meeste kunstenaarsarchieven is mettertijd een selectie gebeurd en blijven vooral de mooi ingekleurde presentatietekeningen op schaal bewaard. Het archief Bressers-Blanchaert daarentegen omvat nog de verschillende types tekeningen, die noodzakelijk zijn om de opeenvolgende fasen in de vormgeving van een project gefundeerd te reconstrueren en te bestuderen. Schetsen in potlood met de losse hand, hoe elementair vaak ook, tonen het oorspronkelijk concept en leggen de eerste krachtlijnen vast van een ontwerp. Dit wordt systematisch uitgediept en krijgt concreet vorm in meer of minder voorontwerpen op schaal. De uiteindelijke, definitieve ontwerp-tekening wordt tot in de details verzorgd, de omtreklijnen worden in de inkt gezet, de tekening wordt mooi ingekleurd, krijgt een titelband, wordt gesigneerd en gedateerd: de pre-

sentatietekening. Deze wordt aan de opdrachtgever en de verschillende financierende en toezichthoudende instanties ter goedkeuring voorgelegd. Het definitief goedgekeurde ontwerp wordt vervolgens voor de ambachtslieden van het atelier op ware grootte en tot in de kleinste details uitgetekend met verschillende doorsneden en vanuit meerdere aanzichten.

Een bijzonder type werktekening voor muurschilderingen is de 'doorstuif'. Deze wordt gemaakt door de hoofdlijnen van een ontwerp-tekening op uitvoeringsgrootte door te prikken in een onderliggend blanco blad. Dit blad met geperforeerde lijnen wordt met houtskoolstof 'doorgestoven' tegen de muur zodat de krachtlijnen van het ontwerp verschijnen als basis voor de schildering. In tegenstelling tot de reeksen voorontwerpen en zelfs presentatietekeningen op schaal die voor een bepaald project worden ontwikkeld, geven deze uitvoeringstekeningen voor 99% uitsluitend over de effectieve realisatie ervan en de wijze waarop dat is gebeurd. Weliswaar brengen zij slechts een geïsoleerde weergave van het te realiseren object, los van de ruimtelijke context van de site en los van het totaalprogramma, waarvan het meestal deel uitmaakt. Daarom zijn de ontwerp-tekeningen en vooral de presentatietekeningen op schaal van

groot belang: zij geven een beeld van het te realiseren kunstwerk in zijn geheel en geplaatst in zijn toekomstige entourage.

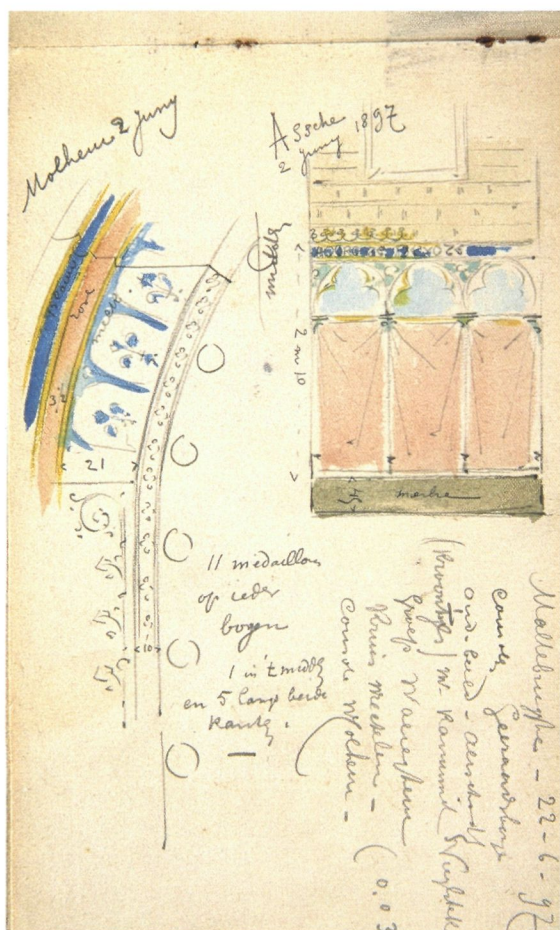
Modellen uit het verleden

De kunsthistorische documentatie is een constante en een uitermate boeiend onderdeel in het archief van een kunstenaar. Naast technische of kunsthistorische boeken en vaktijdschriften zijn er in zijn bibliotheek ook modelboeken, door collegae-kunstenaars getekend en uitgegeven om de kennis van het patrimonium te bevorderen en zo de keuzes bij nieuwe ontwerpen te legitimeren en mogelijk de inspiratie te scherpen. In de bibliotheek van Bressers is dit niet anders (7). Deze verzameling geeft inzicht in het voorbeeldmateriaal, zowel wat de theorieën als wat de iconografische modellen betreft.

Naast deze publicaties evenwel hebben zowel Adrien Hubert Bressers, als zijn zoon Léon en Leopold Blanchaert hun persoonlijke kunsthistorische documentatie aangelegd. Honderden tekeningen zijn bewaard van in hoofdzaak middeleeuwse kunst: van muur- en paneelschilderingen, van miniaturen, van beelden en fragmenten van bouwsculptuur. Zij tekenden die ter plaatse of in musea tijdens hun studiereizen en werkopdrachten in binnen- en buitenland.

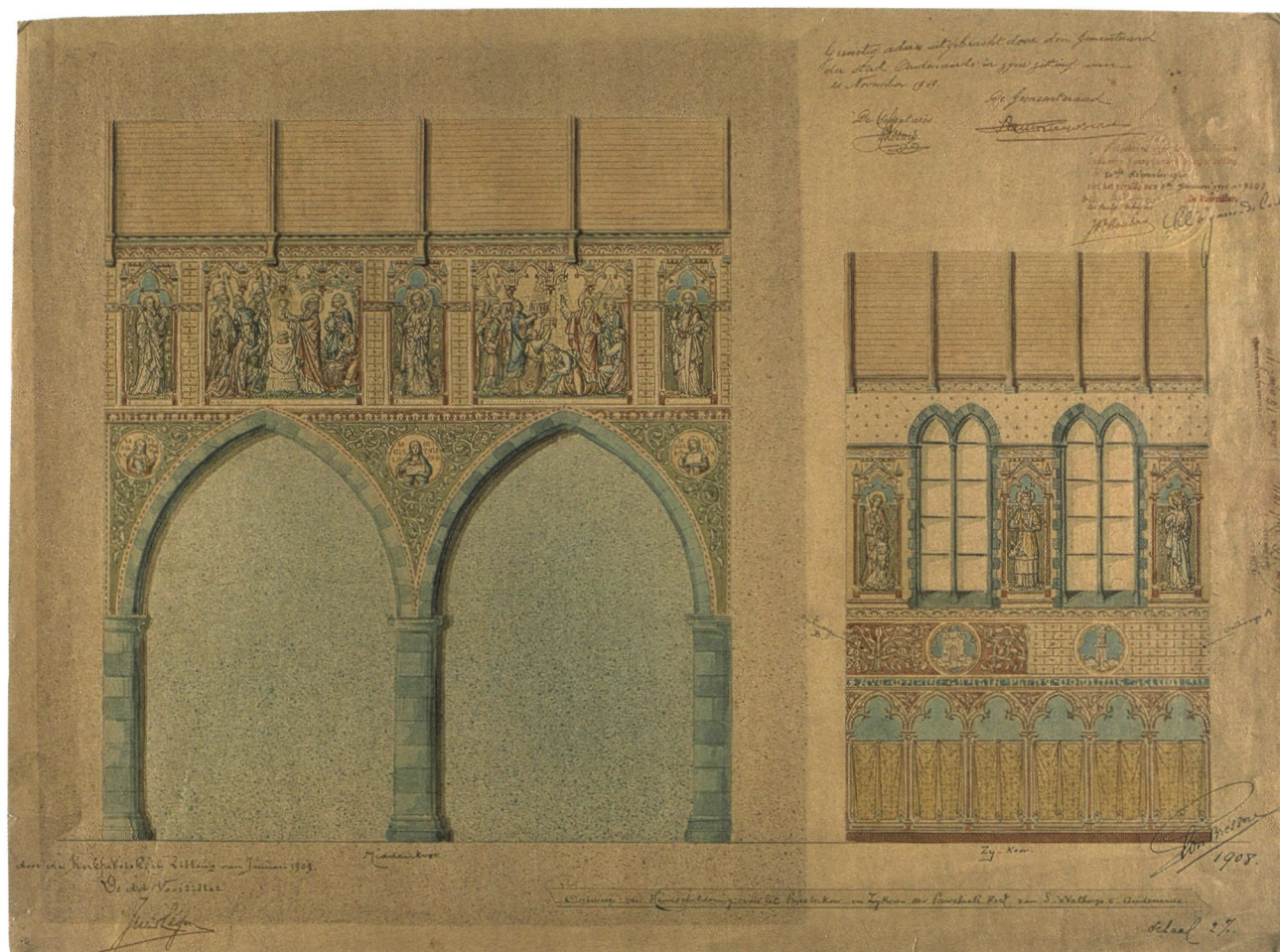
Een bijzonder soort van documenten zijn die waarop zij door middel van calqueren en frotteren kunstwerken uit het verleden vastleggen op ware grootte. Enkele tientallen grafplaten zijn aldus gedocumenteerd: de voorstelling in vlak- of diepreliëf is overgebracht op een bovenliggend papier door hier systematisch met houtskool of vet potlood over te wrijven tot de tekening in wit-zwartpartijen tevoorschijn komt. Adrien Bressers en zijn zoon

Bladzijde uit een
schetsboekje van
Léon Bressers 1897
(LB 6)

Bladzijde uit een
schetsboekje van
Leopold Blanchaert
tijdens zijn studie-
reis in Duitsland
in 1888 (LBL 7)

▲ Presentatietekening op schaal 2% voor de beschrijving van het priesterkoor en de zijkoor van de Sint-Walburgakerk in Oudenaarde, Léon Bressers, 1908.

Léon hebben van vele middeleeuwse muurschilderingen, die in hun tijd bekend waren of herontdekt werden, opnames gemaakt door er calqueerpapier op te leggen en vervolgens met potlood hierop de schildering na te trekken (8). Verschillende hiaten in deze calques wijzen op de bewaringstoestand van de muurschildering op het moment van opname en zeggen veel over de getrouwe weergave die vader en zoon Bressers nastreefden. Deze calques hebben een grote wetenschappelijk waarde, omdat zij vaak nog de enige getuigen zijn – overigens op ware grootte – van muurschilderingen die intussen vaak volledig zijn verdwenen. Bij Bressers dienden de

calques vaak ook als uitgangspunt voor een nieuwe reeks ontwerptekeningen voor de restauratie van de oude beschrijving. De restauratieontwerpen illustreren de vrijheid waarmee de 19de-eeuwse kunstenaar zijn modellen interpreteert en hoe hij met het begrip restauratie omgaat. De documentaire calques – 100 tot 200 stuks – zijn zowel in het archiefdeel Maaltebrugge als in het archiefdeel Gent aangetroffen en zijn voor het grootste deel geïnventariseerd.

Bedrijfsarchief

De schetsboekjes van Adrien en Léon Bressers en van Leopold Blanchaert zijn een uitermate rijke bron van informatie. Hierin komen ontwerpen bij lopende projecten en documentaire tekeningen voor naast bedrijfseconomische informatie. Vooral in de schetsboekjes van vader en zoon Bressers zijn onder meer de namen te vinden van opdrachtgevers en eventuele tussenpersonen, van leveranciers in binnen- en buitenland. Prijsafspraken en leverings-termijnen staan genoteerd. Léon Bressers maakt

◀ Ontwerptekening op uitvoeringsgrootte voor een muurschildering in de Sint-Lambertuskerk van Neeroeteren 'De Jacobs ladder'

schema's van de werkverdeling van de schildersgasten: hierbij treden zij voor een stuk uit de anonimiteit, voor een aantal projecten kennen we de uitvoerders bij naam. Uit deze boekjes blijkt de nauwe samenwerking tussen de ateliers Bressers en Blanchaert, maar zoals gezegd op een gescheiden financiële basis. Ook materieel-technische gegevens zijn terug te vinden over bijvoorbeeld steen- of verfsoorten, nieuwe recepten en procédés, opmetingsstaten... Léopold Blanchaert daarentegen reserveert zijn schetsboekjes voornamelijk voor aantekeningen en schetsen op studiereizen in binnen- en buitenland. In enkele gevallen zijn bij hem mooie illustraties te vinden van de jaarlijkse vierdaagse uitstappen van de Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas van de ene site naar de andere.

Via uitgebreide indexen op plaatsnaam, persoonsnaam en project zijn 54 schetsboekjes ontsloten. Deze schetsboekjes vormen het meest consistente onderdeel van het bedrijfsarchief voor de periode tot aan de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast zijn de loonfiches, de bestekken, het promotiedrukwerk en de bedrijfscorrespondentie enkel fragmentarisch

bewaard (9). De registers, waarin de bedrijfsvoerders de tekeningen chronologisch per opdracht noteerden en nummerden, zijn erg nuttig gebleken bij de inventarisatie.

Fotocollectie

De kunstenaars Bressers en Blanchaert documenteren echter niet alleen kunstwerken uit het verleden, ook hun eigen kunstproductie wordt fotografisch vastgelegd. De fotocollectie met honderden glasnegatieven en afdrukken ervan is overgedragen aan het KADOC. Meestal betreft het hun realisaties in situ. Af en toe verschijnt er een fiere 'patron' op de foto met enkele gasten. Heel soms zien we de schildersgasten of beeldsnijders aan het werk. Deze foto's zijn waardevolle tijdsdocumenten.

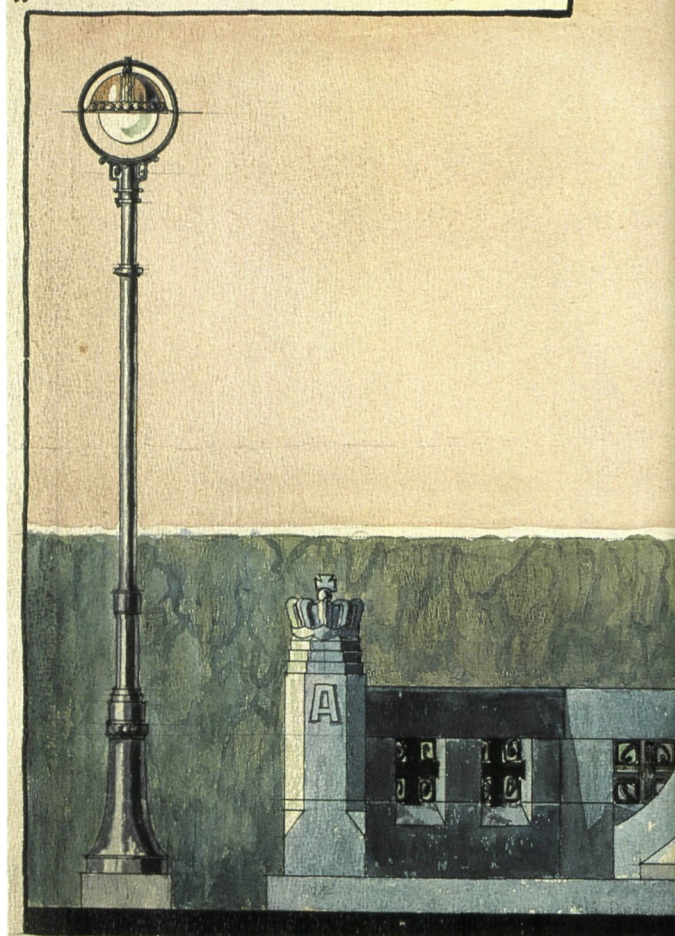
BELANG VAN HET ARCHIEF

Van de zowat twintig kunstenaarsarchieven die op het KADOC worden bewaard, is het fonds van de ateliers Bressers en Blanchaert het meest omvang-

▲
Ontwerp voor een
Sint-Antoniusbeeld
van de hand van
Adrien Frans
Bressers. Dergelijke
ontwerpen werden
in verschillende
afmetingen en
uitvoeringen
gerealiseerd

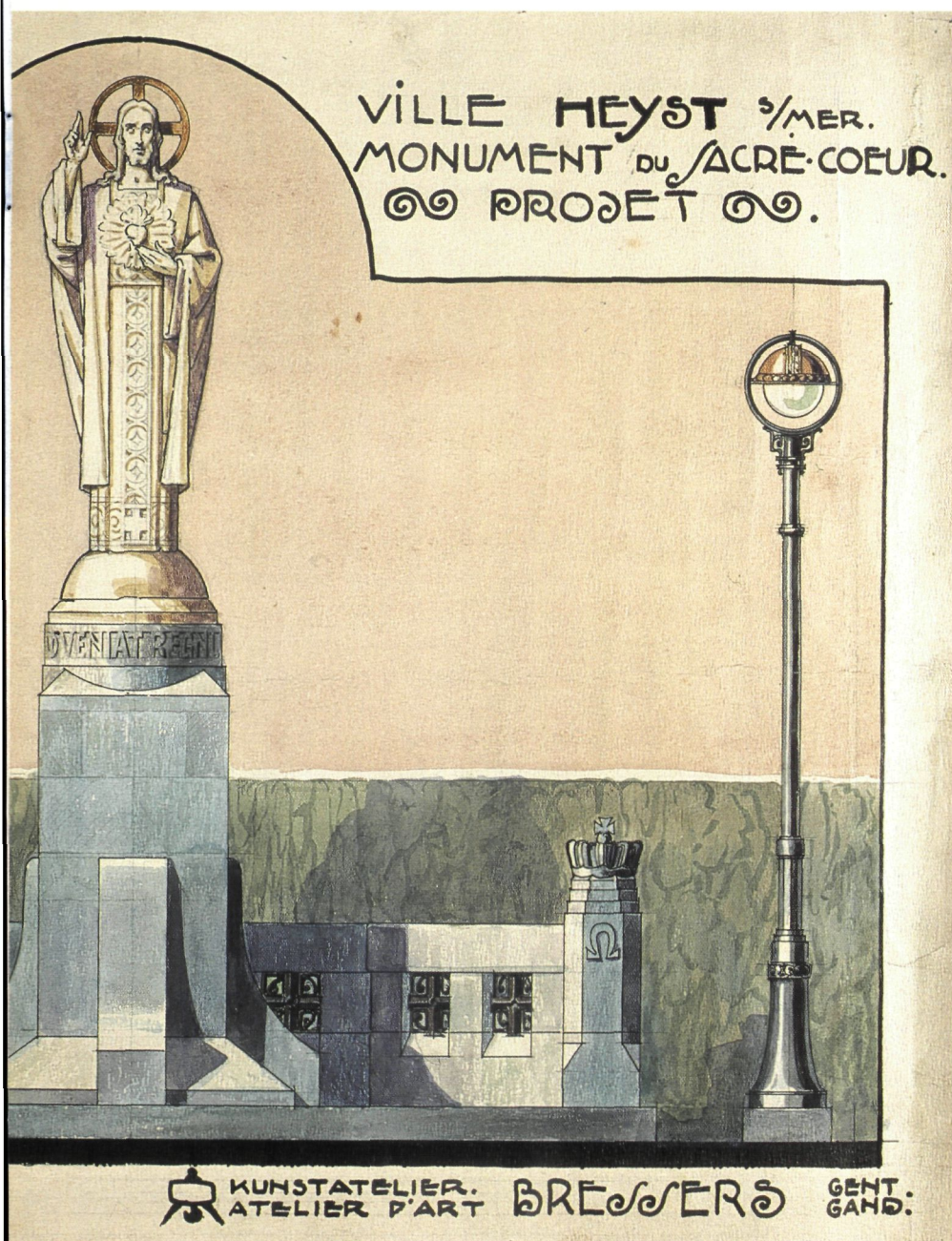
STAD ~ HEYST ^{A/ZEE}
H. HARTMONUMENT.
~. ONTWERP. ~.

ARCHITECT - ADRIEN BRESSERS.

rijke en gediversifieerde: ongeveer 5.600 uitvoeringstekeningen, circa 15.000 ontwerptekeningen op schaal, een kleine honderd schetsboekjes, een collectie van een paar honderd plaasteren beelden, honderden documentaire tekeningen en foto's. De vrij grote volledigheid ervan, getoetst aan de bedrijfsregisters waarvan sprake, de grote interne samenhang en continuïteit zijn zonder meer uitzonderlijk te noemen.

De onderzoeksmogelijkheden van het archief zijn zeer ruim. In hoofdzaak wordt het geraadpleegd met het oog op kunsthistorisch onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van of eventuele ingrepen

Presentatietekening
voor een Heilig-
Hartmonument
te Heist-aan-Zee,
Adrien Frans
Bressers

aan een kunstwerk of een historisch interieur. Naast lokale historici en heemkundigen vormen de monumentenzorgers van vandaag de grootste groep vaste 'klanten'. Hun studie is noodzakelijk om een gefundeerd conserverings- of restauratieproject uit te werken. Maar ook de restaurateurs gespecialiseerd in verschillende disciplines vinden in het archief vaak sleutel informatie. Daarnaast kunnen nog talloze onderzoeksdomeinen worden geformuleerd op het vlak van iconografie, stijlanalyse en het belang van de protagonisten op de verschillende kunst domeinen in een bredere kunsthistorische context.

De bewaring van een dergelijk omvangrijk archief, vooral dan van de ontwerp- en werktekeningen op uitvoeringsgrootte die jarenlang in halfopen droogloodsen in Maaltebrugge waren opgeslagen, stelt de nodige problemen en heeft tot heel wat verkennend onderzoek geleid. De complexiteit van deze problematiek werd voorgesteld in een lezing op een symposium 'Conservare' in Oostende in 1993. Het archieffonds Bressers-Blanchaert, geordend en deels geïnventariseerd, kan in principe pas worden geraadpleegd nadat de bewaargever via een vaste procedure van het KADOC hiervoor zijn toestemming heeft gegeven.

EINDNOTEN

- (1) De schilder Adrien Hubert Bressers huwt in 1864 met Christine Blanchaert, de zus van de beeldhouwers Leopold en Leonard. Sindsdien signeert hij met A. Bressers-Blanchaert.
- (2) Het schildersatelier 'Sint-Lucas' van A. Bressers-Blanchaert was gelegen aan de Kortrijksesteenweg. Leopold Blanchaerts beeldhouwersatelier 'Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt' lag tegenover de bedevaartkapel 't Putje' in de Putkapelstraat. Leonard Blanchaert richtte zijn kunstschilderij 'Sint-Jozef' in op de hoek van de Kapellestraat en de Kortrijksesteenweg. Zie M. De Vos, *Maaltebrugge...*, p. 36, 39-40.
- (3) BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken* (KADOC Artes, 2), Leuven, 1998.
- (4) *Algemeene Cataloog van St. Lucas-Huis tot verspreiding van Kunstwerken in Middeneeuwschen trant. A. Bressers-Blanchaert. Opvolger Léon Bressers*, Gent, z.d.
- (5) Na de dood van Leonard Blanchaert in 1905 zet zijn zoon Jozef het atelier voort. Zijn naam en werk zijn onder meer terug te vinden op de Sint-Lucastentoonstellingen in Gent 1907 en op de afdeling 'Gilden der Oud-Leerlingen der St.Lukasscholen' van de Wereldtentoonstelling in Gent 1913, maar verdwijnen daarna uit de annalen. Waarom is tot dusver onbekend. De schoonzoon van Leonard Blanchaert, beeldhouwer Remi Rooms, heeft op dat moment al geruime tijd een florissant bedrijf, maar tot dusver zijn er geen aanwijzingen dat hij het voormalig atelier Leonard Blanchaert en zoon zou hebben overgenomen.
- (6) VERMEIREN R. en BERGMANS A., *Inventaris van het neogotische tekeningenarchief Bressers-Blanchaert ca. 1864-1914*, Leuven, 1993.
- (7) De bibliotheek van het atelier Bressers-Blanchaert is nog bewaard bij de familie. Het KADOC heeft hiervan een lijst gemaakt die beschikbaar is.
- (8) Zie het artikel van An Peckstadt in dit nummer.
- (9) Het bedrijfsarchief en het familiearchief zijn bewaard bij de erfgenamen.

BIBLIOGRAFIE

- BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken*, (KADOC Artes, 2), Leuven, 1998.
- BUYLE M. en BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen*, (M&L Cahier, 2), Brussel, 1994.
- DE KEYZER B., *De ingenieuze neogotiek. Techniek en Kunst. 1852-1925*, Leuven, 1997.
- DE MAEYER J. (red.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914*, (KADOC-studies, V), Leuven, 1988.
- DE MAEYER J., *Arthur Verhaegen 1847-1917. De rode baron*, (KADOC-studies, 18), Leuven, 1994.
- DE VOS M., *Maaltebrugge. Historisch waardevol gehucht* (onuitg. verh. Hoger Architectuur-instituut Sint-Lucas), Gent, 1983.
- HELBIG J., *Le baron Bethune, fondateur des Ecoles Saint-Luc. Etude biographique*, Rijsel-Brugge, 1906.
- STEEL R. en NIJS W., *Art-Deco zilver. Antwerpen - Brussel - Gent* (tentoonstellingscat.) (*Sterckshof Studies*, 3), Deurne, 1996.
- VAN CLEVEN J., *Neogotische glazeniersateliers en ambachtelijke ateliers*, in *Openbaar Kunstbezit*, 1987, p. 21-25.
- VAN CLEVEN J. (red.), *Neogotiek in België* (tentoonstellingscat.), Gent, 1994.

Rie Vermeiren is kunsthistorica, verbonden aan het KADOC, KU Leuven

De illustraties zijn eigendom van het KADOC.

SUMMARY

Saint Martin's basilica in Halle - Study and restoration of works of art

M&L's previous edition has dealt with the research and cleaning of the church interior. The cleaning was done in anticipation of the coming interior restoration which, seen the necessary exterior works, can only start in another 25 years. The extreme pollution of the interior and works of art pressed on the actual use of the church. The formulation of all problems, methods to be followed and the setting of objectives have already been treated here. In this edition, we present a number of parallel projects which have been carried out.

The scaffolding on site was fully put to use. Not only for the works summed up in the specifications, but also for additional works and research like the study and conservation of the cross of triumph (first half of the 15th century) and the study of stained-glass windows (early 15th and 17th century) in the baptistery. The research on the Apostle figures in the sanctuary (early 15th century) has already been dealt with in the previous edition.

Furthermore a report was made on the restoration of the South portal (late 14th century), a smaller project which filled the waiting time between two major restoration files.

As it happens a 19th century tracing of a lost wall painting (appr. 1400) in Our Lady's chapel was being restored simultaneously. This document originates from the archives of the Bressers and Blanchaert workshop kept in Kadoc in Louvain. Since this Bressers workshop is mentioned on several occasions in these two editions, we conclude with an article on these important archives.

The South portal Technical study, conservation and restoration

Still very little is known about the exterior polychromy of churches in Belgium. So far only three painted portals have been studied: the 14th century Bethlehem portal in Huy, parts of the 13th century portal of Saint Nicholas church in Ghent and the portal of the John the Baptist church in Louvain.

With the study of the South portal of Saint Martin's church in Halle, an important chapter has been added.

A Madonna with Child and two angels are standing before the tympanum and the three Wise Men against the west wall. These sculptures are considered to be part of the most important 14th century architectural and sculptural creations in the Low Countries. Technically speaking, the portal is in a relatively good condition and it provides us with interesting details regarding its original state. This article includes a study of the polychromy and stone and an account of the restoration. The portal is so interesting because of the original and sophisticated 14th century polychromy of the Madonna with Child and more recent polychromy on the three Wise Men. It is furthermore — with the exception of the architecture — the only polychrome portal in Belgium which has been preserved almost entirely.

The Gothic Cross of Triumph Research and conservation

The monumental crucifix in polychrome oak, suspended above the entrance to the choir of Saint Martin's, would originally have been part of a Calvary group whereof Saint John and Mary have since long disappeared. Tradition has it that a structure on the rood loft originally supported the crucifix with the two flanking figures.

In 1999, the crucifix, as well as the entire church interior, were polluted by the candles' soot. Everything was covered with pigeon droppings. The shapes of this work of art were no longer clearly distinguishable nor were the details of the medallions. The cleaning of the church was an excellent opportunity to study and treat the figure of Christ together with the crucifix.

In the light of historic documents and old pictures, the style of this work of art, the study of the structure and the successive layers of decoration, and finally the lab analyses, it could be concluded that this is a Brabantine work, possibly from a Brussels workshop, manufactured in the first half of the 15th century and which had been thoroughly treated for the second time in the 19th century.

The conservation, cleaning and research have been successfully concluded. Seen the short space of time, a number of questions regarding the crucifix and Christ remain as yet unanswered. The main question as to the authenticity of this work has nonetheless been resolved.

The 15th and 17th century stained-glass windows of the baptistery

The early 15th century stained-glass windows from Saint Martin's church are the rare remains of what once was a rich heritage of leaded windows. During the restoration campaign in the 1880's, Arthur Verhaegen gathered a number of early and middle 15th century sections of stained-glass and assembled them in window zX. There are still doubts as to the exact origin. Four 17th century stained-glass panels representing the Spanish king Philip IV with his patron saint, were incorporated into window zIX.

During the cleaning works of 1998-99, the precarious condition of the baptistery's windows was diagnosed. The disassembly proved necessary. A preliminary research was done at the same occasion by Carola Van den Wijngaert and Aletta Rambaut. Following the disassembly, the panels of windows zIX and zX were meticulously studied in the workshop in view of the subsequent conservation treatment. The material-technical condition was marked on a diagram. In many cases, corrosion was an indication as to the age of the glass. During Verhaegen's restoration campaign, numerous pieces were manufactured. In order to let these new fragments fit in better with the original, sometimes heavily corroded parts, a painted imitation corrosion was applied on the inside. The present pollution on the interior as well as the exterior of the glass does not allow the glass to be dated before the cleaning. On the exterior, a light brown patina was applied to prevent an overall darkening. The maximal use of greatly fragmentary calibres results from an extreme archaeological vision on our heritage's restoration, strongly influenced by Jean Baptiste Bethune. On places where the painting had become faint, some contour or line paintings, probably dating from Verhaegen's restoration, were remade and burned. Parts which have been painted over can be identified in several places, i.e. old glass with corrosion, where the painting has become faint or old unstained fragments which were once again painted. Because of its irreversibility, this technique has now become unacceptable.

The identification of the inexplicable opaque black crust on the interior of mainly old stained-glass or calibres which were repainted, proves to be a highly complicated process.

Conservation of a tracing, taken from a mediaeval wall painting : the Annunciation (appr. 1400)

Near the end of the 19th century numerous tracings were made from the mural and vault paintings which had then been rediscovered in Saint Martin's in Halle. These calques were taken by the Ghent Neo-Gothic painter Adrien Bressers (1835-1898) directly on the walls. They are therefore faithful copies of the painting in actual size, which have also been coloured. Their documentary value is immense since the wall paintings have since disappeared.

Thanks to the campaign "SOS kunstwerken op papier" (*SOS works of art on paper*), launched by the King Baudouin Foundation, the conservation of one of the calques could be started in partnership with the con-

SUMMARY

servation workshop Duodecimo. It concerns a representation of the Annunciation, a wall painting now disappeared, from around 1400 which could be found on the blind window in Our Lady's chapel.

Shortly after the making of the tracing, the document was glued on a thin cotton support, thus causing strain on the paper. Other problems were caused by mould and oxydation. Unfavourable storage conditions had accelerated the decay. There were numerous horizontal creases on the surface as well as fissures, tears, perforations and lacunas. The tracing was also heavily polluted.

The document was cleaned and fixated. The textile support needed to be removed and a new lining was applied.

The calque was temporarily on show in the KADOC.

The archives of the workshops of Bressers and Blanchaert

The names of Bressers and Blanchaert stand for over a century (from the early 1860's until 1972) of sound craftsmanship, with five artists playing a major part. The three founding figures, being the sculptor Leopold Blanchaert (1832-1913), his brother and artist cabinetmaker Leonard Blanchaert (1834-1905) and their brother-in-law, the decoration and artistic painter Adrien Hubert Bressers (1835-1898), were all introduced by Jean Baptiste Bethune in the "true principles" of catholic art and were selected as the sole executors of his designs. At his request they installed their workshop in Maaltebrugge (Sint-Denijs-Westrem), where a real Neo-Gothic village developed near the summer castle of maecenas Joseph de Hemptinne. Although originally it concerned three separate workshops, they worked together very closely. Their production of polychrome sculptures, secular but mainly religious furniture and the interior decoration of churches, chapels and houses, belongs to the best Puginian Neo-Gothic art in Belgium. With a view to distribute this production, Adrien Hubert Bressers set up an outlet centre in Ghent, named "La Maison Saint Luc pour la propagation d'oeuvres d'art en style du Moyen Age". Furthermore Bressers enjoyed great fame as restorer of Mediaeval wall paintings. Léon Bressers (1865-1947), trained by his father as painter at Saint Luke's academy in Ghent, was the protagonist of the second generation. When his father died in 1898, he continued all of his activities and around the first World War, he incorporated his uncle's Blanchaert workshop production in his own business. Sometime in the middle of the 1920's, it was the turn of his son the architect Adrien Frans Bressers to step forward and bring about a change of style in Kunstatelier (art studio) Bressers. Although building and restoration projects were his main business, he still continued Kunstatelier Bressers for another generation until 1972.

The archives of these workshops of Bressers and Blanchaert are exceptional because of their size and extremely valuable seen their diversity and context. Thousands of drawings (sketches, designs, presentation and execution drawings) illustrate the creation process of several projects or they document works of art from the past which served as models. The library is in this respect equally important. The sketchbooks and business documents throw a light on the company culture and organisation. The photographic collection witnesses their projects, many of which already belong to the past perfect.

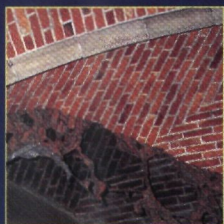
Arte Mundit®

DRY CLEANING SYSTEM

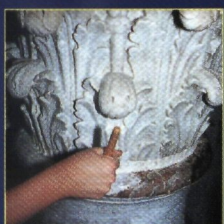
Pasta voor droge interieurreiniging

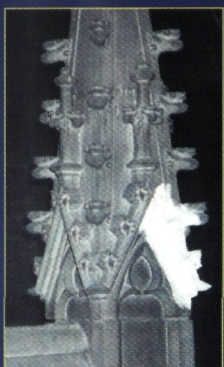
Sint-Pauluskerk Antwerpen
Carrara marmer

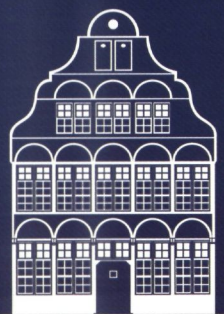
Sint-Niklaaskerk Liedekerke
baksteen

Sint-Pauluskerk Antwerpen
Rouge Royale marmer

Sint-Martinusbasiliek Halle
natuursteen

Voordelen

- gebruiksvriendelijk
 - door afwezigheid van water geen risico op besmeuring
 - geen uitdeinende vochtvlekken of schimmelvorming
 - onderliggende kunstwerken lijden niet van wateroverlast
- aanwezige zouten worden niet in de steenmassa opgelost
- ook de poriën worden gereinigd
- ook de diepe profileringen worden gereinigd
- geen chemische nawerking
- geen aantasting van gipsrestauraties
- hoog rendement: machinaal verspuitbaar

Verkrijgbaar in 5 typen (I, II, III, IV & V)

- afhankelijk van de ondergrond (marmer, natuursteen, baksteen, beton, cementering & bepleistering) en de graad van vervuiling

Enkele referenties

- Sint-Martinusbasiliek Halle
natuursteen, bepleistering
- Sint-Niklaaskerk Liedekerke
baksteen, natuursteen, bepleistering
- Sint-Pauluskerk Antwerpen
marmer

KIK-verslag Arte Mundit® type I beschikbaar

VRAAG ONZE GRATIS CD-ROM,
EEN COMPLETE LEIDRAAD
IN UW
PROJECTREALISATIES.

FTB
RESTORATION

FTB Restoration bvba

Vaartstraat 128 E3 - 2520 Ranst - België

Tel. (32) 3/475.19.57 - Fax: (32) 3/475.19.62